Dr. Erhan Aydın

ŞİNE USU YAZITI

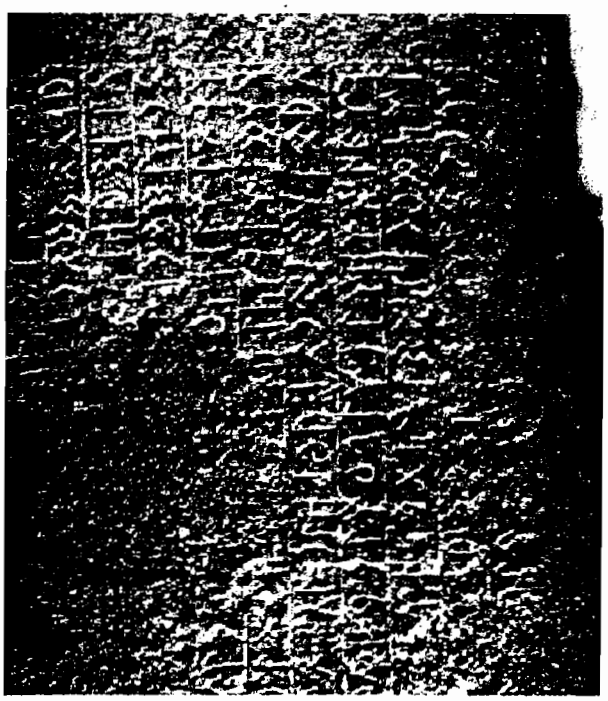

KaraM

Dr. Erhan Aydın 1972 Malatya doğumlu. 1995 yılında Erciyes Üniversitesi FEF Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü bitirdi ve aynı bölümde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı. Ankara Üniversitesi'nde 1997 yılında yüksek lisansını, 2002'de de doktorasını tamamladı. Aynı yıl Moğolistan'daki Türk yazıtlarıyla ilgili TİKA projesi kapsamında bu ülkede bulundu. 2003 Erciyes Ün. Eğitim Fakültesi'nde Türkçe Eğitimi bölümüne yrd. doç. olarak atandı. 2006 yılından itibaren bu bölümün başkanlığını yapmaktadır.

KaraM Yayınları: 19
Dilbilim Kitaplığı: 3

Çorum, Ekim 2007

ISBN: 978-975-6467-25-1
© KaraM Araştırma ve Yayıncılık

KaraM
Karadeniz Araştırmaları Merkezi
3. Cadde No 52-2, Beytepe – ÇORUM
0364) 225 60 07
www.karamyayincilik.com
karam@karamyayincilik.com

Baskı
Öner Matbaası (0312) 615 54 54

Dr. Erhan Aydın

ŞİNE USU YAZITI

KaraM

Oğlum Bilge Kağan'a

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 1

Giriş 3

1. 1. Uygur adı 5

1. 2. Tokuz Oguz ve On Uygur 6

1. 3. Ötüken Uygurları 12

1. 4. Eski Uygur Yazıtları 17

1. 4. 1. Süci Yazıtı 17

1. 4. 2. Terhin (Taryat) Yazıtı 18

1. 4. 3. Tes Yazıtı 19

1. 4. 4. I. Karabalgasun Yazıtı 19

1. 4. 5. Hoyto Tamir Yazıtları 20

1. 5. Şine Usu Yazıtı 21

1. 6. Yazıtın Yazım ve Dil Özellikleri 22

1. 7. Yazıt Üzerindeki Çalışmalar 23

Harf Çevrimi (Transliterasyon) 27

Yazı Çevrimi (Transkripsiyon) 33

Çeviri 57

5. Notlar 6
6. Sözlük 9
7. Kısaltmalar 11
8. Kaynaklar 13
9. Runik Metin 15
10. Yazıttan Fotoğraflar 19

ÖN SÖZ

Doğu Kök Türk Devletinin yıkılmasından sonra bozkırda egemenliği ellerine geçiren Uygurlar, daha çok bozkır Uygurları ya da Ötüken Uygurları diye bilinmektedir. Hoço, Tun-Huang ve Beş-balık gibi kentlerde yaşayan Buddhist ve Manihaist Uygurlarla karıştırılmaması için böyle adlandırılmaktadır.

Çin kaynaklarında adları Hui-ho, Hui-hu, Wei-ho, Wei-wu gibi değişik şekillerde görülen Uygurlar, Basmıl ve Karluklarla işbirliği yaparak Ötüken'deki Doğu Kök Türklerinin egemenliğine son vermişlerdir. Bu işbirliğinin en güçlüsü olan Uygurlar, Basmılları ve Karlukları saf dışı bırakarak bozkırda egemenliği ellerine geçirmişlerdir. Özellikle M'o-yen-ch'o zamanında büyük başarılar elde eden Uygurlar, Çin'de baş gösteren An Lu-shan isyanının bastırılmasında önemli görevler üstlenmiş ve Çin'deki T'ang hanedanından hem diplomatik, hem de ekonomik anlamda büyük imtiyazlar elde etmişlerdir. Bu durum Uygurları bozkırın en güçlüsü durumuna getirmiştir.

Bu kitap, Ötüken Uygurlarından kalan ve satır sayısı bakımından diğer Uygur yazıtlarından daha hacimli olan Şine Usu Yazıtının harf çevrimi (transliterasyon), yazı çevrimi (transkripsiyon) ve Türkçeye çevirisini konu edinmiştir. Kitabın ilk bölümlerinde Uygur adı, Tokuz Oguz ve On Uygur Problemi, Ötüken Uygurları, diğer Uygur yazıtları, Şine Usu

Yazıtının dil özellikleri gibi konular ele alınmıştır. Yazı çevrimi yapılırken daha önceki naşirlerin okumaları da değerlendirilmiş ve sayfa altlarında dipnot olarak verilmiştir. Şine Usu Yazıtı, G. J. Ramstedt'in 1913 yılındaki ilk yayınından itibaren bu güne kadar sırayla, H. N. Orkun, S. E. Malov, G. Aydarov, T. Moriyasu ve Á. Berta tarafından bütünüyle yayımlanmıştır. Bu naşirlerin metin çevirisi ile ilgili önerilerine ise kitabın notlar bölümünde değinilmiştir.

Metin bölümünün ardından notlar, sözlük, kısaltmalar listesi, kaynakça, runik metin ve yazıta ait fotoğrafları içeren bölümler gelmektedir. Notlar bölümünde yazıttaki bazı problemli, kelime, ibare ve cümleler üzerinde durulmuştur. Sözlük, dizin şeklinde hazırlanmış olup geniş bir kaynakçanın ardından runik metin bulunmaktadır. G. J. Ramstedt'in verdiği fotoğrafların siyah beyaz olması sebebiyle yazıtın, daha çok yakın zamanda çekilmiş fotoğraflarına yer verilmiştir.

Uzun bir çalışmanın sonucunda ortaya çıkan bu kitabın basımında yardımlarını esirgemeyen meslektaşım Dr. Osman Karatay'a özellikle teşekkür etmek istiyorum. Bu çalışmamı başından beri destekleyen ve huzurlu bir çalışma ortamı sağlayan eşim Yasemin'e ve biricik oğlum Bilge Kağan'a da ayrıca minnet borçluyum.

Okuyucunun, eksiklerimizi ve hatalarımızı bildirmesi bizi mutlu edecek ve kitabın sonraki baskılarında düzeltmemize olanak sağlayacaktır.

Dr. Erhan AYDIN

Kayseri, Ağustos 2007

1. GİRİŞ

Kök Türklerden sonra bozkırda egemenliği eline geçiren Uygurlar da tıpkı Kök Türkler gibi kendinden sonra gelen nesillere hitaben yazılmış yazıtlar bırakmıştır. Çin kaynaklarında 600'lü yıllardan itibaren anılan Uygurların adları, Hui-ho, Hui-hu, Wei-ho, Wei-wu gibi değişik şekillerde görülmektedir. Bu kaynaklara göre Uygurlar So-ling (Selenge) ırmağının kuzeyinde yaşıyorlardı (Liu 2006: 467).

Doğu Kök Türklerinden kalan Bilge Kağan Yazıtında Uygur ilteberinin *Karagan Kısıl*'da yenildiği ve kaçtığı söylenmektedir:

BK D 37: .... *[anta] süngüşdim süsin sançdım içikigmä içikdi bodun boltı ölügmä ölti säläŋgä kudı yorıpan karagan kısılta äbin barkın bozdum (.....) yışka agdı uygur ältäbär yüzçä ärin ilg[är]ü t[äzip bardı .....]* 'Orada savaştım. Ordusunu mızrakladım. Tabi olanlar tabi oldu (ve) halk oldular. Ölenler (ise) öldü. Selenge ırmağı (boyunca) aşağıya (doğru) yürüyerek Karagan Geçidi'nde evini barkını dağıttım (...). Dağlara kaçtılar. Uygurların ilteberi yüz kadar adamıyla doğuya (doğru) kaçıp gitti'.

Uygurların hareketlenmeye başladığı dönem, Kök Türklerin 630 yılından itibaren Çin'in kuzey bölgelerine yöneldikleri ve Orhon, Tula ve Selenge bölgelerinin Dokuz Oğuzların egemenliği altına girdiği dönemdir. İlteriş Kağan'ın da kuzey Çin'den Ötüken'e doğru, kendi topraklarına dönüş

serüveninde ilk önce Dokuz Oğuzlarla mücadele ettiği yine bu dönemle ilgili bilinenler arasındadır. Tonyukuk Yazıtında bu mücadeleler ayrıntısıyla anlatılmıştır.

Bilge Kağan'ın 734 yılında ölümünün ardından yerine geçen oğlu İ-jan 8 yıl hüküm sürdükten sonra ölmüş ve onun da yerine Bilge Kağan'ın diğer oğlu Teng-li geçmişti. Teng-li'nin yaşı küçük olduğu için annesi (Bilge Kağan'ın eşi) P'o-fu devlet işlerine karışmaya başlamıştı. Bu durum, boyların rahatsızlığına sebep olmaktaydı. Bu sırada Teng-li'nin iki amcası (Liu'nun ünlü kitabının Türkçe çevirisinde 'dayı' olarak verilmiş olup bunun çeviri hatası olduğu söylenebilir. bk. (Liu 2006: 319)) doğu ve batı şadı idiler. Bu iki şadın Bilge Kağan ve Köl Tigin'in kardeşleri olması gerekir. Bunların adlarının Ötüken kağanlık yazıtlarıyla Tonyukuk Yazıtında geçmemiş olması onların kahramanlıklarıyla ilgili anlatılacak bir şeyin bulunmamasıyla ile ilgili olmalıdır. Teng-li, bir hile ile batı şadı olan amcasını öldürmüş; doğu şadı ise, sıranın kendine geleceğini düşünerek erken davranmış ve Teng-li'yi ortadan kaldırmıştır. Kök Türklerin son yıllarındaki bu hareketlilik ve taht mücadeleleri, onların sonunu hazırlayan sebeplerden birisi olarak değerlendirilmektedir (Liu 2006: 319).

Uygurların adı 627'de Hsie-li Kağan'a isyan eden boylar arasında da geçmektedir (Liu 2006: 468); (Togan 2006: 18). Özellikle Kök Türklerin Çin yönetimine girdikleri dönemde Uygurların bozkıra hakim olmak istedikleri görülmektedir. Çin kaynaklarının anlattığına göre; 742'de Kök Türklerdeki karışıklığı fırsat bilen Karluk, Basmıl ve Uygurlar ayaklandılar. Karluk, Basmıl ve Uygurlar arasındaki yönetim çekişmesinin ardından Uygurlardan Ku-li-p'ei-lo, kağan ilan edildi ve ona Ku-to-lu-p'i-kia-kü'e unvanı verildi. Öldürülen son kağan Pei-mei'nin ardından Çin'in kuzey bozkırlarında Uygur egemenliği başladı (Liu 2006: 321).

1. 1. Uygur Adı:

Uygur adıyla ilgili çok farklı şeyler söylenmiştir. Eski bir *d* sesinden geliştiğini önerenler olmuşsa da bu dönemde *d>y* gelişmesinin imkânsızlığı, bu önerinin kendiliğinden ortadan kalkmasını sağlamıştır. Uygur adında kesin olan şey fiilleri ettirgen şekle sokan *-gUr* ekinin varlığıdır. Bu bağlamda geriye *uy-* fiili kalmaktadır. *Uygur* adı ile ilgili tarihî ve çağdaş görüşler aşağıda verilmiştir:

a) Kâşgarlı Mahmud: "Beş şehirli bir vilayetin adı. Zülkarneyn, Türk hakanı ile barıştıktan sonra bu şehirleri yaptırmıştır. .... Bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar; çünkü bunların elinden av kurtulmaz, istedikleri zaman avlayıp yiyebilirler" (DLT I, 111-112).

b) Ebul-Gazi Bahadır Han: Şecere-i Terākime 72a/14-15: *Uygur tili turur. Ma'nāsı barçaga ma'lūm turur* (15) *yapışgur ma'nāsına turur.* Şecere-i Terākime 72b/3: *Yapışgur timek bolur* (Kargı Ölmez 1996: 129). Kargı Ölmez, Ebulgazi'nin verdiği *uy-* fiilinin aslında *uyu-* olduğunu vurgulamış ve *uy-* fiilini 'katılaşmak, mayalanmak' anlamlarıyla karşılamıştır (Kargı Ölmez 1996: 277).

c) V. Thomsen: Thomsen, *Uygur* adının kesinlikle *uy-* 'uymak' kökünden 'uyanlar, ittifak edenler' anlamında olamayacağını bu kelimenin *ud-* fiilinde aranması ve dolayısıyla kelimenin *Udgur*'dan gelişmiş olması gerektiğini ifade etmiştir (Thomsen 2002: 218-219).

d) J. Németh: Németh, Uygur adını *uy- / uδ-* 'izlemek, uymak' fiil kökünden getirmiş ve kelimeye 'uyan, isyan etmeyen' gibi bir anlam vermek istemiştir (Golden 2002: 126).

e) J. R. Hamilton: Hamilton, *ud-* ya da *udı-* fiillerinin bu dönemde *y* olmasının mümkün olamayacağını belirtmiş ve

fiili eski Türk yazıtlarının birkaçında geçen ve *uyur* ya da *uyar* şeklinde okunan kelimenin tabanı olan **uy-* 'bağlaşmak' fiiline bağlamak istemiştir. *ud-* fiilinin de orta Türkçe döneminde *d>y* gelişmesi sonucunda *ud->uy-* fiili ile karıştırılmış olabileceğini ve sonuç olarak *On Uygur* adının 'On bağlaşıklar' olarak anlamlandırılabileceğini öne sürmüştür (Hamilton 1997: 219).

f) İ. Kafesoğlu: *Uygur* adının *ud-* 'takip etmek' veya *oy-* 'oymak, baskı yapmak' ya da *uy-gur* 'akraba, müttefik' şeklinde anlamlandırılması gerektiğini önermiştir (Kafesoğlu 1984: 111).

g) P. B. Golden: Golden, yapılan değerlendirmeleri andıktan sonra *ud->uy-* gelişmesinin bu dönemde gerçekleşmesinin mümkün olamayacağını vurgulamıştır (Golden 2002: 126).

h) J. P. Roux: Uygur adı *uy-* 'peşinden koşmaya koyulmak ya da uymak' ile ilgili olmayıp *uya* 'ebeveyn, müttefikler'den gelmektedir (Roux 1998: 39).

Yukarıda da işaret edildiği gibi varsayılan *ud-* fiilinden gelişmiş olması *d>y* değişmesinin bu dönemde bulunamayacağından dolayı mümkün görünmemektedir. Bu bakımdan *Uygur* adı, **uy-* 'bağlaşmak, ittifak kurmak' fiili ile açıklanabilir.

1. 2. Tokuz Oguz ve On Uygur:

Eski Türkler üzerinde çalışan her araştırmacının mutlaka çözüm aradığı bir konu olan *Tokuz Oguz* ve *On Uygur* probleminin farklı bir coğrafyadaki bir diğer boyutu da Avrupa içlerine giren Asya bozkırlılarının Dokuz Oğuz ve On Uygurlarla olan ilişkisidir. Asya'da hüküm sürmüş bu birleşik boy adları hakkındaki ilerleme ve gelişmeler Avrupa halklarını ve özellikle Macarları yakından ilgilendirmiştir. Bu anlamda Dokuz Oğuz ve On Uygurlarla ilgili problemlerin

ortaya konmasında Macar bilim adamlarının önemli payı vardır.

Konuya ilk değinenlerden V. Thomsen, Dokuz Oğuzlarla Uygurları bir saymaktaydı (Thomsen 2002: 219). W. Barthold'a göre ise Kök Türkler Dokuz Oğuzlardan çıkmıştır (Barthold 2006: 11-12). Bu ilginç ve önemli savı reddedenlerden birisi F. Laszlo'dur (Laszlo 1950: 41).

Bugüne kadar *Tokuz Oguz* adındaki *Oguz*'un etimolojisi ve hangi anlamı taşıdığı uzun süren tartışmaları beraberinde getirmiştir. *Oguz* kelimesindeki +z ekinin eskicil bir çokluk eki olduğunda ısrar edenlerin yanında, esas büyük tartışmalar *Oguz* ve *Ogur / Ugur*'un aynı kelime olup olmadığı yönünde gelişmiştir. Hamilton farklı bir etimoloji ile *Tokuz Oguz* adının yarım uyak izlenimi veren *Tokuz Oguş* adından tam uyaklı *Tokuz Oguz*'a dönüşmüş olabileceğini öne sürmüştür (Hamilton 1997: 189). Hamilton'un sistemli olarak belirlediği bu görüş daha 1914 yılında P. Pelliot tarafından dile getirilmiş ve *Tokuz Oguz*'daki *Oguz* adının *Oguş* olabileceği önerilmişti. Pelliot, Uygur harfli Oğuz destanı ile ilgili yayınında *Oguz* maddesini açıklarken kelimenin, 'ilk süt' anlamındaki *aguz* kelimesinden getirilmesine değinmiş, o zaman *Oguz* değil de *Uguz* okunabileceğine işaret etmiş, ancak bunun oldukça belirsiz olduğunu ve rastlantıdan öteye gidemediğini belirtmiştir (Pelliot 1995: 15-16). Pelliot ve Hamilton'un özellikle dikkat çektikleri *Oguz / Oguş* ilişkisi eğer gerçekten doğruysa, ki *Oguz*'un bizce en mantıklı etimolojik açıklamasıdır, o zaman 'boy, soy, nesep' anlamındaki kelimeyi *uguş* değil *oguş* okumak gerekecektir. Ancak *uguş* kelimesinin Brahmi harfli metinlerde *ūhūs* şeklinde geçtiği bilinmektedir. Krş. TT VIII, 101. Eğer gerçekten *uguş* okuyuşu doğruysa, o zaman *Tokuz Oguz* değil de *Tokuz Uguz* okumak daha doğru olacaktır. Ancak eski Türklerin kullandıkları alfabeler ile bunu anlamak ne yazık ki mümkün değildir.

Bilinenlere göre Uygurlar, T'ieh-le kabilelerinin, Hsieh Yen-t'o'lardan sonra en kuvvetlileriydi. Bunlar birbirleriyle mücadeleye girdiler. Hsieh Yen-t'o'lar daha sonra eski on kabileden ayrılınca geriye kalanlara Dokuz Oğuz denildi (Czeglédy 1994: 45), (Klyaştornıy 1994: 37). Bu durumda On Uygur ittifakının Dokuz Oğuz ittifakından daha eski olduğu söylenebilir.

Dokuz Oğuzların adları Çin kaynaklarında ilk kez 629-630 olayları esnasında yani Hsie-li Kağan döneminde geçmiştir. Çinlilere yenilen Hsie-li, çölün kuzeyindeki Dokuz Oğuzlara sığınmayı düşünmüştür. Buradan Hsie-li döneminde Kök Türklerin Ötüken bozkırlarını terkettikleri ve daha güneye gittikleri sonucu çıkarılabilir. Hamilton, bu tarihten önce Dokuz Oğuzlarla ilgili en küçük bir bilginin bile bulunmadığını bildirmektedir (Hamilton 1997: 196). Çin kaynaklarının verdiği bilgiler yeterli görülecekse Dokuz Oğuz boylar birliğinin geçmişinin çok eski olmadığı öne sürülebilir. 600'lü yılların başlarında Kök Türklerin Çin'e yaklaşmaları bu birliğin kurulmasında en önemli etken olarak görülebilir. Kök Türkler zamanında hakim boy olan A-shih-na'ların da diğer bozkır boylarını bir çatı altında topladığı düşünüldüğünde hakim boyun zaaf içine düşmesi sonucunda tabi olan boyların yeni arayışlar içine girmesi doğal bir sonuçtur. Bu bakımdan Ötüken'deki hakimiyeti zayıflayan Kök Türk hakim boyunun yerini ittifak ile kurulan Dokuz Oğuzların aldığı görülmektedir.

On Uygurların ise çok daha eskiden oluşturulduğu düşünülmektedir. Hamilton'a göre On Uygur birliği 400'lü yılların başında kuruldu. On Uygurları oluşturan T'ieh-le adı, Tü/Mo **tägräg*; *On Uygur* adı ise 'on bağlaşıklar' anlamına geliyordu (Hamilton 1997: 229-230).

Golden'e göre kağanlık öncesindeki Uygurlar, T'ieh-le konfederasyonunun, özellikle de Kao-ch'ü/Kao-ch'e adlı alt konfederasyonun bir parçası idiler. Jou-Janlarla bir mücade-

leyi takiben ikiye bölündüler. Orhon-Selenge vadilerinde kalanlara *On Uygur*; Altay-T'ien-shan bölgesine yerleşenlere de *Tokuz Uygur* denildi (Golden 2002: 128).

On Uygur adı Koço'da bulunmuş Mani yazılı bir yazmada da tanıklanmıştır. Krş. (TT IX, 18, 1, 90). Ayrıca bk. (Hamilton 1997: 216). Yine *On Uygur* adı Sıngku Seli Tutung'un bir çevirisinde de geçmektedir. Mainz 231 T I D 93, 7-8. satır: *basa yana alkatmış on uygur ilinte kinki boşgutlug bişbalıklıg sıngku* (8) *seli tutung* .... 'Sonra gene övülmüş On Uygur ülkesinde, sonraki bilgin Beşbalık'lı Sıngku (8) Seli Tutung ....'. Ş. Tekin, 850'den sonra Turfan ve yöresine yerleşip bir beylik kûran Uygurların ülkesine sık sık bu adın verildiğini belirtir. Diğer örnekler: M III 40, 5-6; M III 43, 15-17; TT IX 90 vs. (Ş. Tekin 1965: 31-32).

ŞU K 3'te geçen *tokuz oguz on uygur bodun üzä yüz yıl olurup* 'Dokuz Oğuz ve On Uygur boyları üzerinde yüz yıl hükmedip' cümlesiyle de Dokuz Oğuz ittifakının kurulduğu sanılan 600'lü yılların başının kastedildiği düşünülebilir. Aslında Hamilton'un 600'lü yılların başı olarak verdiği bu tarihlendirme belki biraz daha netleştirilebilir. Kök Türklerin 628-630 civarında Çin egemenliğini tanıması, Ötüken bozkırlarında meydana gelen boşluğun giderilmesi amacıyla eski On Uygur boylarını yeni bir arayışa itmiş olmalıdır. Bu durumda ŞU K 3'teki "yüz yıl hükmetmek" ifadesiyle 630'lu, yani Kök Türklerin Çin egemenliğini tanıdığı yıllar kastedilmiş olabilir. Zaten Hsie-li Kağan'a isyan eden boyların başını çeken de Hui-ho (Uygur)'lar idi (Liu 2006: 468) ve (Togan 2006: 18).

On Uygur adı ile ilgili olmak üzere Reşidüddin'in anlattığı "yukarı Moğolistan'da bir tarafta on ırmağın bulunduğu ve bu tarafta yaşayanlara *On Uygur*, dokuz ırmak tarafında yaşayanlara da *Dokuz Uygur* deniyormuş" cümlesinin halk anlatısı olduğu ve gerçekle örtüşmediği kolayca anlaşılabilir. Reşidüddin'in verdiği bu tanımdan, *Dokuz Oguz* ile *Dokuz*

Uygur adının karıştırıldığı da anlaşılabilir. Hamilton Reşiddüddin'in verdiği bu açıklamadan hareketle Arap yazısında *r* ve *z* seslerinin kolayca karışabileceğinin de gözden uzak tutulmamasını ifade etmektedir (Hamilton 1997: 217).

On Uygur ve *On Ogur* ilişkisi başlı başına bir konu olup Hamilton, On Uygurların bir kısmının V. yüzyılda Orta Asya'daki savaşlar veya bazı siyasi sebepler yüzünden yurtlarını terkedip daha batıya, Aral'ın ötesine, oradan da Kafkasların kuzeyinden Avrupa'nın içlerine kadar girdiklerini ifade etmektedir (Hamilton 1997: 230).

Chiu T'ang-shu'nun verdiği 9 Uygur boyu şunlardır:

1. *Yaglakar/Yaglakır*: Hamilton'un Giraud'u örnek göstererek 'yağlayanlar, yağ sürenler' olarak anlamlandırmak istemesi herhalde mümkün değildir (Hamilton 1997: 220). Giraud, *Tonyukuk* adında *Tonı+yukuk* 'giysisi yağlanmış' anlamını görmek istemişti (Giraud 1961: 153). F. Hirth, kelimenin eski telaffuzuna göre *Jolgor*; G. Schlegel, *Yarakar*; F. W. K. Müller ise *Yaglakar* olabileceğini önermiştir. (Ögel 1951: 362 not 5).

2. *Hou-tou-ko*: Hamilton, *Uturgur* kelimesi ile birleştirip *ut-* 'kazanmak, yenmek' anlamındaki fiilden getirmek istemektedir. Ona göre *ut-* fiilinin batı lehçelerinde *üt-* olması da *ütiger* okuyuşuna netlik kazandırmaktadır (Hamilton 1997: 220).

3. *Hou-Kiu-lo-wou*: Bu ad genellikle *küräbir* ile eş tutulmaktadır. *kürä-* 'kaçmak, tüymek' fiilinden türemiş olabilir. Tonyukuk Yazıtının 8. ve 9. (G 1, 2) satırlarında geçen *kürä-g* 'deserter, fugitive' (krş. OTWF 196) kelimesinin fiil tabanı ile ilişkilidir.

4. *Mo-ko-si-ki*: Hirth, *Mak-ko-sik-kat*; Schlegel, *Mak-kasit-git* (*Makkasirgir*?); Müller ise *Buga Sıgır* şeklinde tespit etmiştir (Ögel 1951: 362 not 7). Hamilton ise **Bakasıkır*? şeklinde düşünmektedir (Hamilton 1997: 221).

5. *A-wou-tchö*: Kelimeyi Hirth, *a-mat-çāk*; Schlegel, *a-but-tik* (*Amutik*?); Müller ise *Abur-Çik* şeklinde açıklamıştır (Ögel 1951: 362 not 8). Hamilton, **Avirçag*?; **Ävüçäk*? kelimeleriyle karşılamak istemiştir (Hamilton 1997: 221).

6. *Kasar*: Hirth, *Kot-sāt* (*Khazar*?); Schlegel, *Kat-sat* (*Karsar*?); Müller, ise *Kasar* veya *Xasar* olduğunu önermiştir. Ögel ise *Kasar* adını Hazar devletiyle birleştirmenin çok cesurane olacağını düşünmektedir (Ögel 1951: 362 not 9). Hamilton'un tezi olan *On-Uygur=On-Ogur/On-Ugur* eşitliğinin en büyük destekçisi olan *Kasar*'ın, bir Uygur boyu olduğu düşünülmektedir (Hamilton 1997: 221).

7. *Hou-wou-sou*: Bu adı da Hirth, *Huk-ut-su*; Schlegel, *Kak-ut-su* (*Aguz*?) ile (Ögel 1951: 362 not 10); Hamilton ise **Huguzu* ile karşılamak istemiştir (Hamilton 1997: 222).

8. *Yo-wou-ko*: Hirth, *Yeuk-mat-kot*; Schlegel ise *İak-butkat* (*Yamukar*?) şeklinde tespit etmiştir (Ögel 1951: 363 not 11). Hamilton da **Yagmurkar*'ı önermiştir (Hamilton 1997: 223).

9. *Hi-ye-wou*: Hirth, *Hai-se-mat*; Schlegel ise *He-ya-but* (*Eyamur*?) olabileceğini önermiştir. Ögel, *Eymür* adlı Oğuz kabilesi ile ilişkisi olabileceğini ileri sürmüştür (Ögel 1951: 363 not 12). Hamilton ise *Ayavīrä/Ayabīrä* kelimelerini önerip Kâşgarlı'daki *Aymur* ile karşılaştırmıştır (Hamilton 1997: 223-224). Terhin Yazıtının güney yüzünün 3. ve batı yüzünün 4. satırında geçen *İgdir* boy adı daha önce Şinehüü ve Klyaştornıy tarafından *İgdär* şeklinde okunmuşsa da T. Tekin, kelimenin *İgdir* okunması gerektiğini önermiş ve bu boyun liderinin Bülük adlı bir bey olduğunu ve bu kimsenin Mo-yen-ch'o'nun baş düşmanlarından biri olduğunu ifade etmiştir (T. Tekin 1983: 819). T. Tekin'in *İgdir* okuduğu bu kelimenin, Kâşgarlı'daki *Aymur/Äymür* ile aynı olduğu düşünülebilir.

Reşidüddin'in verdiği On Uygur boyları ise şunlardır (Hamilton 1997: 228):

olmuşlardı. Doğu Kök Türklerinin 630'dan itibaren Çin yönetiminde yaşamaya başlaması ile bozkırda oluşan yönetim boşluğu Dokuz Oğuzlar tarafından doldurulmuştu. Bu ittifakın en güçlü temsilcisi olan Uygurlar, Basmıllar ve Karluklar; Doğu Kök Türklerinin tahtına Ozmış Kağan'ın geçmesinden rahatsız idiler. Bu üç boy başkaldırmış ve Ozmış Kağan, Basmıllar tarafından öldürülmüştü. Ardından Pei-mei, kağan olmuşsa da Doğu Kök Türkleri artık fiilen sona ermişti. Yönetimi ellerine geçirmeye çalışan Basmıllar, bozkırı idare edebilecek kadar kuvvetli olmadıkları için, başarılı olamamışlar ve Uygurlar, Karlukların desteğini alarak bozkırda hakim güç durumuna ulaşmışlardı (Grousset 1999: 12). Doğu Kök Türklerini yıkan Basmıl, Uygur ve Karluk ittifakı diğer Türk boylarını egemenlikleri altına alabilmek için kıyasıya mücadele etti ve sonuçta Uygurlar yönetimi ele geçirdi. Çünkü bu üç boyun içinde en güçlü olanlar Uygurlardı (Pulleyblank 1994: 19), (Klyashtorny-Sultanov 2004: 113).

Uygurların ilteberi bu önemli başarıdan sonra Kutlug Bilge unvanıyla kağan oldu. Kutlug Bilge Köl Kagan, 745 yılında Doğu Kök Türklerinin son kağanı Pei-mei Kağanı öldürünce Uygur dönemi resmen başlamış oldu. Bütün başarılarda Mo-yen-ch'o'nun büyük katkısı olmuştu. 747 yılına kadar bozkırı idare eden Kutlug Bilge Köl Kağan 747 yılında ölünce yerine oğlu Mo-yen-ch'o geçti. Bu arada Karluklar, batıda bulunan On Oklara sığınmak zorunda kaldılar (Sümer 1994: 25).

Mo-yen-ch'o, kağanlığının ilk zamanlarında babası Kutlug Bilge Köl Kağan'ın yabgu olarak atadığı (ŞU K 11-12) Tay Bilge Totok ile uzun mücadelelere girdi ve sonunda onunla vakit kaybetmekten kurtuldu. Mo-yen-ch'o, babasıyla birlikte temellerini attığı devleti, Tay Bilge Totok'tan temizledikten sonra Karluklar, Çikler, Kırgızlar, Basmıllar ve Tatarlarla mücadele etti. Bozkırda uzun süredir kaybolan egemenliği sağladıktan sonra bundan önceki kağanların da sıklıkla yaptığı gibi diplomatik, askerî ve ekonomik alanlar-

da T'ang ile iyi ilişkiler kurmaya başladı ve bu ilişkileri 840 yılına kadar geniş kapsamlı olarak devam ettirdi (Mackerras 2000a: 224 ve 226-227). Zaten bu ilişkilerin sonucu 755 yılı civarlarında Çin'de baş gösteren An Lu-shan isyanıyla kendini gösterecek ve isyanın bastırılması için Çin, ne acıdır ki hep nefretle bahsettiği bozkırdan yardım isteyecekti.

755'te ortaya çıkan ve Çin'in belki de o güne kadar hiç böyle sıkıntı yaşamadığı An Lu-shan isyanının, özellikle Çin ekonomisine büyük zararlar verdiği kesindir. Kimliği konusunda tartışmalar bulunan An Lu-shan'ın annesinin A-shihte'lerden bir şaman, babasının ise Jehol bölgesinden kim olduğu bilinmeyen bir adam olduğu genel kanaattir (Eberhard 1995: 211). Grousset, An Lu-shan için "Kıtay yani Moğoldu" demektedir (Grousset 1999: 128). Grumm Grjimaylo onun Hun asıllı olduğunu iddia etmiştir (Gumilëv 2002: 469 not 13). Ş. Tekin ise An Lu-shan için Çinli bir eşkıya ifadesini kullanmaktadır (Ş. Tekin 1962: 5). Çandarlıoğlu'na göre Türk'tü ve bu Türk isyanını yine Uygurlarla yani Türklerle bastırmak klasik Çin mantığı idi (Çandarlıoğlu 2004: 14). An Lu-shan'ın kimliği ile ilgili tartışmalar bir tarafa onun en azından Çinli olmadığı, bozkırdan birisi olduğu kesindir.

An Lu-shan, gençliğinde bir toprak ağasına saldırmış, bundan dolayı ölüm cezasına çarptırılmış ancak asker olması koşuluyla cezası affedilmiştir. Birçok askeri görevde bulunmuş ve bozkırdan gelebilecek saldırıları önlemek üzere sınır muhafaza birliğinin başında iken ordusunu büyütmüş ve saray ile olan ilişkisini kesmemiş; hatta günden güne sarayın içine girmeye başlamıştır. İlk zamanlar aç ve ümitsiz köylü hareketi gibi anlatılan bu isyanın aslında böyle olmadığı, isyanın altında kimi siyasi sebeplerin de olduğu ortaya konmuştur (Pulleyblank 1955: 25). İlk önce L'o-yang'ı ardından da Ch'ang-an'ı zapteden isyancıların Çin'e verdiği zararlar, Mesudî'nin *Mürûc ez-Zeheb* adlı kitabında da uzun uzun anlatılmıştır (Mesûdî 2004: 46). Her iki başkenti de asilerin

1. 5. Şine Usu Yazıtı:

Şine Usu Yazıtı eski Uygur yazıtları içerisinde en hacimli olandır. Yazıt 1909 yılında G. J. Ramstedt tarafından kuzey batı Moğolistan'da Şine Usu gölü civarında bulunmuştur. Yazıta adını veren Şine Usu gölü 300 m. boyunda tuzlu ve tadı acı bir göldür. Yöre insanının anlattıklarına göre göl bazı zamanlarda kurumaktadır. Gölün kuzeyinde bir kaynak olduğu da Ramstedt tarafından tespit edilmiştir (Ramstedt 1913: 40).

3 m 80 cm. yüksekliğinde olan yazıt dört köşe granit taştır. Taşın dört yüzü de Türk runik harfleri ile kaplı olup yazıtın kuzey yüzünde 12, doğu yüzünde 12, güney yüzünde 15, batı yüzünde ise 12 satır bulunmaktadır. Bunlardan güney ve batı yüzlerinde ek iki satır bulunmakta olup batı yüzünde okunabilen tek kelimesi bulunan son satır, kimi araştırmacılarca önceki satırın devamı düşünüldüğü için bazı yayınlarda yazıtta toplam 50 satırın bulunduğu ifade edilmiştir.

Yazıt, Terhin ve Tes yazıtları gibi 747-759 yılları arasında kağanlık yapan *Täŋridä bolmış İl İtmiş Bilgä Kagan* yani Mo-yen-ch'o tarafından dikilmiştir. 759 veya 760 yılında dikildiği düşünülmektedir (Hamilton 1997: 200); (Taşağıl 2004: 68). Yazıtın K 6, 8, 9 ve 10. satırları Terhin Yazıtının D 6, 7, 8 ve 9. satırları ile neredeyse aynıdır. Bu benzerlikler her iki yazıtın da aynı kağan tarafından yazdırıldığı ve diktirildiğini kanıtlamaktadır (T. Tekin 1983: 798).

Yazıt bugün, ilk bulunduğu yerde, Arhangay Aymag'ın Hayrhan Sum ile Bulgan Aymag'ın Sayhan Sum sınırlarının kesiştiği Mogoyn Şine-Us bölgesinde bulunmaktadır. GPS kayıtları ise şöyledir: 1478 m, 48U0294299, UTM 5380232 (Alyılmaz 2003: 188).

1. 6. Yazıtın Yazım ve Dil Özellikleri:

• Yazıttaki Türk runik harfleri diğer yazıttakilerle aynı olup farklı ya da başka yazıtlarda bulunmayan herhangi bir harf kullanılmamıştır.

• Ötüken kağanlık yazıtlarıyla Tonyukuk Yazıtından yazı karakteri bakımından farklı olarak *ş*[1] ünsüzü bulunmaktadır.

• Terhin Yazıtında olduğu gibi *s*[1] ve *s*[2] harfleri hem ön hem de art ünlüleri göstermede kullanılmıştır. Bunun için herhangi bir ayrım bulunmamaktadır.

• Art ünlülü kelimelerdeki öğrenilen geçmiş zaman eki genellikle *s*[2] ünsüzü ile yazılmıştır. Ekin genellikle ince ünlülü yazılmış olması ve Kök Türk yazıtlarında da görülen bu türden incelmelerin pek çok lehçede devam ettiği ve Oğuzcada ise çok ileri ve yaygın olduğu ve dolayısıyla bu incelmenin Oğuzca olduğu önerilmiştir (Korkmaz 1975: 438-439). G. Gülsevin ise eski Türk yazıtlarındaki Oğuzca unsurlarla ilgili yazısında bunun bir ünlü incelmesi değil; *i*'nin Kök Türk metinlerinde nötr olmasına bağlanması gerektiğini savunmuştur (Gülsevin 1998: 13).

• Kelime içi ve sonundaki *ok/uk* ses birlikleri *ok/uk* işaretiyle; *ök/ük* ses birlikleri de *ök/ük* işaretiyle yazılmıştır.

• İlk hecesinde kapalı *e* bulunduran kelimeler genellikle ünlüsüz yazılmıştır.

• Terhin ve Tes Yazıtında göze çarpan *ş/ç* ses değişimine Şine Usu Yazıtında rastlanmamıştır.

• Terhin Yazıtındaki *lg* ses grubunun ünsüzleri ara-sında *i* türemesi eğilimi (T. Tekin 1983: 804) Şine Usu Yazıtında görülmez.

Yukarıda verilen yazım ve dil özelliklerinden, Terhin Yazıtı ve Tes Yazıtındaki bazı özel yazım tercihlerinin Şine

Usu Yazıtında görülmemesi yazıtın farklı yazıcılarca taşa aktarıldığına işaret olabilir.

1. 7. Yazıt Üzerindeki Çalışmalar:

Bu bölümde, Şine Usu Yazıtı üzerinde yapılan müstakil çalışmalardan söz edilecektir. Şine Usu Yazıtı üzerinde yapılan ilk çalışma G. J. Ramstedt'e aittir. 1913 yılında *Journal de la Société Finno-Ougrienne* dergisinin 30. cildinde "Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei (Aufgefunden und mit Transskription, Übersetzung und Bemerkungen)" adıyla yayımlanmıştır (s. 10-69). Ramstedt bu önemli yazısında Şine Usu Yazıtından başka Süci Yazıtını da işlemişti. Ramstedt, Şine Usu Yazıtının bulunuşu, bulunduğu yer, o anki durumu vs. hakkında ayrıntılı bilgiler verdikten sonra yazıtın orijinal metninin yanında yazı çevrimi ve Almanca çevirisini vermiştir. Notlar bölümünde ise bazı problemli kelimeleri incelemiştir. Yazıtta çok sayıdaki yer adlarının nereler olabileceğine dair kimi yer tespitleri de yapan Ramstedt, çalışmanın son bölümünde yazıta ait birkaç fotoğrafa yer vermiştir.

Yazıt üzerindeki ikinci çalışma H. N. Orkun'a aittir. Yazıtla ilgili incelemeler *Eski Türk Yazıtları I* (İstanbul, 1936: TDK) adlı kitabının 161-186. sayfaları arasındadır. Orkun da orijinal metni, yazı çevrimi ve Türkiye Türkçesine çeviriyi aynı sayfada göstermiş, çalışmanın sonunda ise notlarla yazıtın birkaç fotoğrafını vermiştir.

Üçüncü müstakil çalışma ise S. E. Malov'a aittir. Yazıt, 1959 yılında yayımlanan *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii* adlı eserin 30-44. sayfaları arasındadır. Malov, Türk runik harfli metinden sonra, yazı çevrimi ve Rusça çevirisini vermiştir. Bazı kelime ve yapılarla ilgili kısa notları da çalışmanın sonunda bulunmaktadır.

G. Aydarov'un Şine Usu Yazıtı ile ilgili çalışması 1971 yılında yayımlanan *Yazık Orhonskih pamyatnikov drevne-*

tyurkskoy pis'mennosti VIII veka adlı kitabının 339-352. sayfaları arasında bulunmaktadır. Aydarov tıpkı Malov gibi Türk runik metinden sonra yazı çevrimi ve Rusça çevirisini vermiştir. Aydarov'un eseri gramatikal bir çalışma olduğu için kitabın bazı bölümlerinde Şine Usu Yazıtındaki kimi kelime ve yapılar üzerinde de durmuştur. Söz gelimi yer adları bölümünde yazıtta bulunan çok sayıdaki yer adından birkaçı üzerinde durmuştur (s. 96-101).

1996-1998 yılları arasında Moğolistan'daki eski Türk yazıtları üzerinde bazı incelemeler yapan Japon ve Moğol bilim heyetinin ortak çalışması olan ve 1999 yılında Osaka'da yayımlanan ve Provisional (*Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*. Eds. T. Moriyasu and A. Ochir. Osaka: The Society of Central Eurasian Studies) olarak bilinen çalışmanın 177 ile 195. sayfaları arasında T. Moriyasu'nun "Site and Inscription of Şine-Usu" adlı yazısı bulunmaktadır. Yazıtı yerinde inceleyen Moriyasu'nun çok önemli okuma ve anlamlandırma düzeltmeleri bulunan bu çalışmanın bazı bölümleri İngilizce, bazı bölümleri ise Japoncadır.

Şine Usu Yazıtıyla ilgili kapsamlı bir diğer çalışma da Á. Berta'nın *Szavaimat Jól Halljátok.* A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása adını taşıyan eseridir (Szeged, 2004: JatePress). 268 ile 314. sayfaları Şine Usu Yazıtına ayrılmış olan bu çalışma; harf çevrimi, yazı çevrimi ve metnin Macarcaya çevirisinden oluşmaktadır. Berta'nın da Moriyasu gibi Ramstedt'in bazı okuyuş ve anlamlandırmalarına değişik öneriler getirdiği görülmektedir.

Yukarıda kısaca tanıttığımız bu müstakil çalışmalardan başka *Drevnetyurkskiy Slovar'* ve özellikle Clauson'un ünlü sözlüğünde de kimi okuma ve anlamlandırma önerileri bulunmaktadır. Bu önerilerin bazılarına kitabımızın Notlar bölümünde değinilmiştir.

Şine Usu Yazıtıyla, daha genel olarak Ötüken Uygurlarından kalma yazıtlarla ilgili birkaç makale ile Çin kaynaklarının Ötüken Uygurlarıyla ilgili verdiği bilgilerin değerlendirildiği çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak bu çalışmalar daha çok Çin kaynaklarından hareket ederek Uygur Devleti ve uygarlığı hakkında bilgiler vermektedir.

Türkiye'de ise H. N. Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* I (İstanbul, 1936) adlı eserindeki Şine Usu Yazıtı bölümünün ve birkaç makalenin dışında herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Sözü edilen makaleler de Şine Usu Yazıtıyla doğrudan ilgili olmayıp daha çok Ötüken Uygurlarıyla ya da Manihaizmin kabulü ile ilgilidir.

2. HARF ÇEVRİMİ

KUZEY YÜZÜ

K 1: tngrI ... **WLms** : Iltms : blgAKGN : b .. ... (...) **t**Ẅ**ls**

K 2: Ẅ**t**.n.. **t**grsIIIl : kIntẄW.R**ms**şWBI : slngArms : ntA : lI ... (...) **ms** : BRms (...)

K 3: şW .... **nt**A : KLmsI : BWDN : WNWYGWR : TwKzWGz : ẄzA : yẄzYI**LWLRWp** : **s** (...)A : WRKwWNẄgz : W. (...)

K 4: tẄr ... BçK : lgYIL : WLRms : tẄrẅklIngA : ltI : WTzYşmA : **IdwK** . **W** .. **G** . (...) **bIrtI** : ntA : BWYR (...)

K 5: YNA : ... I : TWKzWGzBWDNmN : tIrẄKWBRTI : ltm : Kngm : kẄl **blg** . **KGN** (...)

K 6: sẄYWRIDI : Ẅzmn : ẄngrA : BIngA : BşI : ITI : kyrdA : Ẅngdn:yntç . **DA** : **KW**nyLGTWK (...)

K 7: Içgrp : YNA : YWRIDm : kyrA : BşIntA : ẄçbIrkẄdA : KNsẄsI .... : **KTltm** : ntA (...)

K 8: Irtm : KRA : KWm : şms : kẄgrdA : kẄmrTGDA : YRẄgzdA : ẄçTWGLG : tẄrẅkBWDN .. (...)

K 9: Wzms : tIgn : KNBWLms : KWnyYILKA : YWRIDm : kIntI : sẄngs . . **kI**Y : ltYngIKA : T (...)

K 10: TWTDm : KTWNIN : ntA : ltm : tẄrẅkBWDN : ntA : INGRW : YwKBWltI : ntA: kIsrA : TKGW : YIL**KA** ... (...) BWDN (...) **WNTWY**p

K 11: ẄçKRLwK : YBLKşKNp : tzA : BRDI : KWRYA : WNwKA : kIrtI : LGzINYILKA : T .. (...) **TY**bIlgA : TWTwKG

K 12: YBG**W** : **TD**I : ntA : kIsrA : Kngm : KGN : WçDI : KRA BWDN KıLnç . kẄsgẄ : YILKı (...) şDm

DOĞU YÜZÜ

D 1: TWTDm (...) **bIrl** ... **ntA** : **bẄkgẅk**A : ytdm : kIçAYRK **B**TR : rklI : sẄngsdm : ntA : şnçDm : kẄn : **KIB** ... **ms** : tẄntIrlms : . **Ẅkg**ẅkdA : skzWGz : TWKzTTR : KLmDwK : kIYngIKA : kẄntWGRW : sẄngsdm : KWLm : kẄngm : BWDNG : tngrI :

D 2: yr : YW : bIrtI : ntA : **şnç**Dm : YzwKLGTLG ... **tngr**I : TWTAbIrt**I** : KRA : Igl : BWDNG : YwKKIL**m**Dm : bIn**B**RKI**N**YIL**KışI**N : . WLmDm : KIYN : YDm : TWRGWR**W**KWTm : kntẄBWDNm : tIdm : WDW : klngtIdm : KWDp : BRDm : klmdI: yIçA :

D 3: Irtm : BWRGWDA : ytdm : tẄrtnçY : TWKz**YngIK**A : sẄngsdm : şnçDm : YILKIşIN : BRmIN : KIzIN : KWDzIN : klrtm : bIsnçY : WD**W** : kltI : skzWGz : TwKzTTR : KLmTI : kltI : slngA : kIdn : YILWN : KWL : brdn : şIngR : şIpBşIngA : tgI : çrgItdm

D 4: krgẄn : şKşIN : şIpBşIN : yẄrA : kltI : ... WçI : slngkA : tgI : çr**gIt**dI : bI**s**nçY : TWKzWTzKA : sẄngsdm : ntA : şnçDm : slngkA : şIKA : şnçDm : YzIKIltm : ẄksI : slngA : KWDI : BRDI : bn : slngA : kçA : WDW : YWRIDm : sẄngsdA : TWTp : WNrITm

D 5: TYbIlgA : TWTwK : YBLKIN : Ẅçn : bIrkITLG : YBLKIN : Ẅçn : KRA : BW**D**Nm : Ẅltng : ytdng : YNA : içkẄlmçI : ytmçI : sntIdm : yIçA : Isg : kẄçg : bIrgl : tIdm :

kIYkẄtdm : klmdI : skznçY : bIrYngIKA : sẄYWRIYIN : tIdm : TWG : TşıKR : rklI

D 6: ylmA : rI : kltI : YGI .. r : tIdI : YGINBşI : YWRIYW : kltI : skznçY : kIYngIKA : çIGltR : kẄltA : KşWY : kAzẄ : sẄngsdm : ntA : şnçDm : ntA : WDW : YWRIDm : WLY : bIsygrmIkA : kyrA : BşI : ẄçbIrkẄdaTTR : bIrlA : KTI : TWKIDm : şIngRI : BWDN

D 7: içkdI : şIngRI : B (...) A : kIrtI : ntA : YNA : tẄsdm : ẄtẅknIrIn : **KI**şLDm : YGDA : BWşNA : BWşNLDm : kIWGLmA : YBGW : şDTbIrtm : TRDş : tẄls : BWDNKA : bIrtm : nçpBRş : YILKA : çIkTpA : YWRIDm : kIntY : tẄrt : ygrmIkA : kmdA :

D 8: TWKIDm : WLY (...) **kd** . ç . **nt** ... zBşI : ntA : KşRKWRD**W** : ẄrgnntA : Ittdm : çITntA : TwKIDm : YYntA : YYLDm : YKA : ntA : YKLDm : blgẄmn : bItgmn : ntA : YRTTDm : nçp : WLYIL : kẄzn : IlgrẄ : YWRIDm : TTRG : YTDm : TBşGN : YIL :

D 9: bIsnçYK**A** : tg (...) KA : Ẅt**ẅkn**Y**I**ş**B**şI : nt**A** : .. IngzBşI : ntA : IDwKBş : kIdntA : YBşTWK**ş** : bltrInt**A** : **nt**AYYLDm : Ẅrgn : ntA : YRTTDm : çITntA : TwKITDm : BIngYILLK : tẄmnkẄnlk : bItgmn : blgẄmn : ntA : YşITşKA :

D 10: YRTTDm : TW**wKz**W**Gz** (...) **N** : **bg**lrI : kl**tI** : W (...) wK/Kw . **L** : ymA : **Y**RmTIN : YGI**D** .. ms : **Ẅrngbgg** : **KRABWLwK**G : NIWLRms : KIRKz : TpA : rIDms : sIzTşıKng : çIkgTşGRng : tIms : mn : TşıKYINtIms : kẄrBWDKLIDA

D 11: KBşLmtIms : ẄtẄ (...) **mtIms** : (...) z . **ngI** .. sẄYWRIDm : . W .. TWTwk : BşN : çIkTpA : BIngA : ITm : IsIyrTpA : zrITm : kẄrtIdm : KIRKzKnI : kẄgmn : IrIntA :

D 12: (...) **bBRKnt** . **r**ms : **y**lmsInIs : yrIngrẄ : IDms : ylmsIn : mnngrntA : Bşmş : TILTWTms : KNIngA

GÜNEY YÜZÜ

G 1: Is**ng**ArkltI : KRLwK : IsIng**A** : klmd**ẅk**tIdI : rIn : sẄKRLwK : T**pA** (...) G : **km** : **KRGW** . DI : rtsẄ**gzg** : RKRBşITWşI : ntA : rKmş**lt**N . ntA : **ş** .. p : kçdm : bIrygrmnçY : sk**z**ygrm**IkA** .... **Y**WLwKD**mBW**LçWẄg**z**d**A** : ẄçKRLwKG :

G 2: ntA : TwKIDm : ntA : YNA : tẄsdm : çiIkBWDNG : BIngAmsẄrA : **kltI** ... **tsz**BşI : çItmnYYLDm : YKA : ntA : YKLDm : çIkBWDNKA : TWTwKbIrtm : IşBRş : TRKT : ntA : nçWLD**m** ... **ntA** (...) **k**s : rkltI : KzLwKkẄltA :

G 3: ... GDA : kẄrtI : YG ... IltIp : YWkltI : bIsygrmIkA (...) **T**YGN : kẄltA : tIrltm : bIdgẄçIr : ntA : IT ... ltI : KRA : YWTLKN : kçp : klIrtI : **bn** : WTRWYWR**IDm** (...) BWLTI : KRLwK :

G 4: ... r**ID**ms : T (...) tIms : içrA : b**nB**WLGYIN : tms : TşDntN (...) **şY**IN : tms : BşmIL : YGIDp : bmrẄ : BRDI : N**Iiç**grmdm : TşDntN : ẄçKRLwKẄçIDwKT**TI** . tẄ**r** ... **Wlt** (...) **Ẅt**ẅkntA : bn

G 5: .. I : ntA : T (...) **Isnç** . **ltI**WTzKA : sẄngsdm : ntAşnçDm : IçẄyk (...) g : TWGWRW : şnçDm : ntA : ẄtrẄ : tẄrgs : KRLwKG : TBRIN : Lp : bIn : YWLIp : BRms : bmA : tẄ**sms** (...)

G 6: **Y** .. BWL (...) TWRp : yrInTpA : BRDI : NI : WD**W** .... WGRWYGRDKN : skznçY : bn : WDW : YWRIDm : bmn : rsgẄntA : YWLA : kẄltA : KWTm : ntA : **Irt**m (...)

G 7: BşmLG : KW (...) nçYbIrWTzKA : KRLwKG**btnt** ..DI : YWGRA : Y**R**şDA : sẄsIn : ntA : şnçDm : bI : WNkẄn : ẄngrA : Ẅrkp : BRmş : ntA : YNA : YWRIp : tẄsdm : R (...)

G 8: bIrygrmI (...) **ş**nçDm : kntẄ ... BWDN ... Irtm : IrlẄntA : TLKmntA : ytdm : şNWKI : TBGçDKI : WGztẄrẅk : T .. ms : ntA : KTLmşntA : bg**l**r (...)

G 9: mnngsẄm : Ẅç (...) p : **bIrtI** : **TWG** .. R : bIsyẄzkdmlg : YDG : bIrkI**ş**şp : kltI : kẄngm : KWLm : BWDNG : tngrIyr : ntA : YW .. rtI : ntA : şnçDm : (...)

G 10: ntA : BWDN : içk**d** (...) YR (...) **rI** . **dglẅk** . l . : **KRL**wKTpA : tzpkIrtI : ntA : YNA : tẄsp : WrKwWN : **B**LKLG : bltrIntA : lẄrgInIn : ntA : **Ẅrgpn**Ittd**m** : **lbI** (...)

G 11: (...) **slngk** . T (...) bIry**grm**nçY : ygrmIkA : KRA : BWLwKẄng . **n** : şWwKK : YWLI : ntA : **çIgll**TWTwK (...) I (...)

G 12: (...) ms (...) **KN** : TWGRGWG : kçẄrẄ : b ... n : WL .. W . **g** : şnçDm : **s** .. **wK** : Bşml (...) W : tIrlp : W (...)

G 13: (...) **m**ẄRK ... **R**Tz : kI (...) tẄsd**m** .. : BşmLKA

G a: (...) **KIY** .. **sgr** . **k** . TIngL : kId**t** . **m** . **p**A : BA : mşTI : WLTWms : W (...) bIlmd .... IN : B**R**çA : tẄkp : tzA :

G b: (...) **s** (...) LRN (...) **zy**Ẅ**g**rgm**A** : . gr .. **bgnIg** : bn (...) **KG**m ... **TG** .. nçg : **bn** : Itdm : BWnçA : btgg ... bI**tg** ... dm :

BATI YÜZÜ

B 1: **kltI** (...) **KRL**wK : BW**Ds** (...) **TW** (...) **mş** . **zL** .... **md**I : KN (...) **nçpskznçYẄ**çY**n**gIKA**YWR** . [yaklaşık 57 harf] . LwK : tIrgIBRI : tẄrgskA : **kl** .. YNAtẄsp

B 2: **WN**nçY**kI**Y**n**gIKA : BR . **m** : T (...) A : tImsIẄ (...) [yaklaşık 15 harf] (...) l .. YI**lt** .... **m** .. **R** : W .. [yaklaşık 24 harf] . G**Ẅslç**A : T**WKIDm** . [yaklaşık 22 harf] tẄsdm :

ntA . KGRW : Bşml : KRLwK : Y**wKBWlt**I : KwWny : YILKA

B 3 : **bç** . **W** . **Tm** .. LDm : b (...) m : sTBGçKNI : K**GN** ... Ẅ**t** . LBRms : W .. **I** . **sI** : br .. zsk .... WGLIn : **TWTDm** : **I** . **K** . [yaklaşık 21 harf) YNA ... **d** .... **K** : **kI**BWDNGLp : T**WKznçY** . [yaklaşık 22 harf] . **ẅk**ng : TWKIDm : ntA : WLRp : bIngA : Itm : KwWT**Y**RTGTWGIN

B 4 : b**md** . : **ntAK** (...) KRW . y**gl** ... WDN**G** : KwW . [yaklaşık 20 harf] . **Dm** : **L**GçKA : BWY**L** (...) bmA : kIntIY : LTIYngIKA : **tẄs**dm : T**KG**WYILKA : W (...) **KA** (...) : **kẄ** . [yaklaşık 29 harf] . **dm** .. bI**rms** : W .. GşNGYWwKKıILms : nçp : kltI : kIKıIzIn

B 5 : TpGb**Irt** (...) **srs** ... B .. çI . [yaklaşık 18 harf] RmşWLT [yaklaşık 9 harf] ... **A** .. **sẄz**ngA : YzmYINtdI : **Y** .. **m** ... tI**dI** .. IçIk**mdI** : (...) **m** : **kẄ** . [yaklaşık 42 harf] **nçpsçgn** : **ş**W**G** . **K** : T**B**GçKA : slngdA : BYBLıK : YpTI : brtm

B 6 : I ... wK/Kw .... B ..... **y** . r ..... nt**A** . **NA** ... **I** : .... **s** (...) m (...) **dA** .. T**WGIn** .. T**LG** .... s : KBşp : **m** .... In : bIrWTzkA : **bn** .. W . **Kr** .... ms : Ẅ**r** . [yaklaşık 24 harf] **çW** .. KA : ntA : şnçDm : YRşGWLGRA : **yIt**BşIntRA :

B 7 : (...) ç . [yaklaşık 12 harf] **çt**Ẅmn .. R . [yaklaşık 13 harf] **ş**nçDwKyrd .. [yaklaşık 15 harf] **şKNms** : (...) **d** . **çẄ** . **k**IntIY : ltI : ygrmIkA : ẄçTWGLG

B 8 : **tẄ** ... W .. [yaklaşık 18 harf] . NI .. [yaklaşık 10 harf] **WG** .. W**K** (...) **ms** : KTWNyIgnI : Ẅz**b**lgA : bẄ**ny**In

B 9 : KW**Y** (...) ngYWnt : K ... **t**ẄmN : KwWny : KLms

B 10: Okunamıyor

Kenarda a) : (...) **s** : BşI : bn : b ... tbr : bIngYWnt : tẄmn : KwWny : bn : . WT

Kenarda b) : (...) lrtm

3. YAZI ÇEVRİMİ

KUZEY YÜZÜ

K 1: tängri[dä[1] b]olmış[2] el etmiş[3] bilgä kagan b[än] (...) tölis[4]

K 2: ö[tükä]n[5] [eli] tägräs ili[6] äkin ar[a][7] o[lu]rmış[8] subı[9] sälängä ärmiş[10] anta eli[11] (...) [är]miş barmış[12] (...)

K 3: su[b] .... anta[13] kalmışı[14] bodun[15] on uygur[16] tokuz oguz[17] üzä[18] yüz yı[l[19] olurup][20] s[2] (...) a/ä orkoon ügüz[21] o/u

---

[1] B tängri**ðä**
[2] Ra bolmiş; M, A bolmıs; B bolmwş
[3] Ra il itmiş; M il ätmis; A il etmis
[4] Mo tölis (?); B twlws
[5] Ra, O öz[i?]n; M ötükän; A ötüken; B ö**twkän**
[6] Ra tägräsi ili; O, A tegresi eli; M tägräsi äli; Mo ögräş eli; B **w**grws**i** eli
[7] Ra, O kintü; B ekin **ara**
[8] Ra o[lurmiş]; O o[lurmış]; M, A olurmıs; B olormwş
[9] Mo suvı; B sußı
[10] M ärmis; A ermis
[11] Ra ili; M, A äli; Mo el
[12] Ra [är]miş barmş; M ärmis barmıs; A ermis barmıs; Mo ermiş barmış; B **ärmiş** barmış
[13] O su[b?] nda; M su nta; A su anta; B su**ß nd**a
[14] Ra kalmişi; M, A kalmısı
[15] Ra, O, M budun; A-; B boδwn
[16] B on uygwr

K 4: tür[ük kagan] çak[22] älig[23] yıl olurmış[24] türük[25] ilingä[26] altı[27] otuz yaşıma ıduk . o/u .. g[1] (...) birti[28] anta bu[yruk][29]

K 5: yana [tüşd]i[30] tokuz oguz[31] bodunımın[32] tirü[33] kubratı[34] altım[35] kangım köl[36] bilg[ä][37] [kagan][38]

K 6: sü yorıdı[39] özümin[40] öngrä[41] bınga başı ı<d>tı[42] käyrädä öngdin[43] yantaç?[44] ... [-da] [k]ony[lıg][45] tok[46] (...)

---

[17] B tokwz ogwz
[18] Ra özä
[19] A -
[20] Mo [olurup?]; B **olorwp**
[21] Ra orukun ügüz; O, M, A orkun ügüz; Mo orkun ögüz; B orkwn ögẅz
[22] Ra tör ... baçak ?; O tör ... b ç k; M, A türk kıbçak; Mo türük kagan çık; B **türk kagan** çak
[23] B el(l)ig
[24] Ra olurmiş; M, A olurmıs; B olormwş
[25] O, M, A, B türk
[26] O ilinge; A elinge; Mo, B elingä
[27] B aldı
[28] Ra ıduk [k?] u[t] g ... birti (?); O ıd(?) uk [k?] u[t].g ... birti (?); M -; Mo enç # berti (?); B -
[29] Ra, O anda buyr[ukı?]; M, A anta boyla; B -
[30] Ra, O [tüşd?]i; M, A tüşdi; Mo -; B ...I
[31] B tokwz ogwz
[32] Ra, O, M, A budunımın; B boδwnwmwn
[33] Mo terü; B terẅ
[34] Ra, O, M, A kobratı; Mo kuvratı; B kußratı
[35] B aldım
[36] O, M kül; A küli; B kẅl
[37] O, B [bil]g[e
[38] Ra, O [kagan?]; M, A kagan
[39] B yorıδı
[40] Ra özimin; B özẅmẅn
[41] A -
[42] Ra, O, M, A ıtı; Mo ıdtı; B ıd(d)ı

K 7: içgärip[47] yana yorıdım[48] käyrä başınta üç birküdä[49] :an[50] süsi [birlä][51] [k]atıltı[m][52] anta (...)

K 8: irtim[53] kara kum aşmış[54] kögürdä[55] kömür tagda[56] 'ar ügüzdä[57] üç tuglıg[58] türük[59] bodun[60] (...)

K 9: ozmış tigin[61] kan bolmış[62] kony yılka yorıdım[63] :kinti[64] süngüş[65] [äng il]ki[66] ay alt[ı][67] yangıka t[okıdım][68] ...)

---

[3] Mo öngdün; B öngδẅn
[4] M, A yantaçı; Mo yantaçımda; B yandaçımδa
[5] Ra konylig; M, A -; B konylwg
[6] M, A -; Mo toklılıg; B tw**klılıg**
[7] Ra, M, A içigirip; O içiğirip; B iç°gärip
[8] Ra yorıdim
[9] B birkẅδä
[0] A kagan
[1] O [birle ?]; M, A birlä; B **birl**ä
[2] B **kat**ıldım
[3] O, Mo ertim; B erddim
[4] Ra aşmiş; M, A aşmıs
[5] Ra kü(?)gä(?)rdä; O kü(?)ğerde; Mo kögärdä; B kẅgẅrδä
[6] B kẅmẅr tagδa
[7] Mo ögüzdä; B ögwzδä
[8] B tuglwg
[9] O, M, A, B türk
[0] Ra, O, M budun; Mo bodunka; B boδwn
[1] Ra ozmiş tigin; M ozmıs tigin; Mo ozmış tegin; B ozmwş tegin
[2] Ra bolmiş; M, A bolmıs; B bolmwş
[3] Ra yorıdim; B yorıδım
[4] Ra ikinti; B ekindi
[5] M, A süngüs; B süngẅş
[6] Ra [ang il]ki; O [engil]ki; A engilki; Mo altınç; B **aldınĵ**
[7] B aldı
[8] Ra t[okıtdım?]; M t[okıdım] ..... ozmıs[2] tiginig .....; A ozmış iginig; Mo tokıdım(?); B ...

K 10: tutdım[69] katunın anta altım[70] türük[71] bodun[72] anta ıngaru[73] yok bolti[74] anta kisrä[75] takıgu yıl[ka][76] (...) bodun[77] (...) [-un] tuyup[78]

K 11: üç karluk yablak[79] sakınıp täzä bardı[80] kurıya[81] on ok[k]a[82] kirti[83] lagzın yılka t[okıdım?][84] (...) tay bilgä totokıg[85]

K 12: yabgu atadı[86] anta kisrä[87] kangım[88] kagan uçdı[89] kara bodun[90] kılınç s[2] [91] . küsgü yıl[ka][92] (...) [aş]dım(?)[93]

---

[69] Ra tutdim; B tut°δwm
[70] Ra altim; B aldım
[71] O, M, A, B türk
[72] Ra, O, M, A budun; B boδwn
[73] Ra ına?garu; O, M, A ınagaru; B ıngarw
[74] Ra bolti; B boldı
[75] O, A kisre; Mo kesrä; B kes°rä
[76] B yıl°ka
[77] Ra, O, M, A budun; Mo bod; B boδwn
[78] B tuywp
[79] Mo yavlak; B yaßlak
[80] B barδı
[81] B kur°ya
[82] Mo on okka
[83] B kirDi
[84] A tokıdım; Mo tokuz [tatar]; B **tokwδwm**
[85] Ra, O tutukıg; M, A tutukug; B twtwkwg
[86] B yaßgw **ataδı**
[87] A kisre; Mo kesrä; B kes°rä
[88] M, A kanım
[89] B uç°δı
[90] Ra, O, M, A budun; B boδwn
[91] Ra kılinç[i?]; O kılınç[i?]; M, A kılınmıs[2]; Mo kılınç ...; B kılınĵ
[92] Ra ö]k[üş s]ü yıl[ki]; O ö]k[üş s]ü yıl[kı]; M, A -; Mo küsgü yılka; B küs°gü yıl°**ka**
[93] Ra [si?]; O [s?]dım; M, A sançdım; Mo –dım; B ... δm

DOĞU YÜZÜ

D 1: tutdım[94] (...) birl[ä][95] (...) anta bükägük<k>ä[96] yetdim[97] kiçä[98] yaruk[99] batar[100] ärkli[101] süngüşdim[102] anta sançdım[103] kün[104] kıb[105] ... -miş tün tirilmiş[106] . [b]ükägükdä[107] säkiz oguz tokuz tatar[108] kalmaduk[109] eki[110] yangıka kün toguru[111] süngüşdim[112] kulım küngim[113] bodunıg[114] tängri

D 2: yer[115] ayu birti[116] anta sançdım[117] yazuklıg[118] atlıg<ıg>[119] (...) tängri[120] tuta birti[121] kara igil[122] bodunıg[123]

---

[94] Ra tutdim; B tut°δwm
[95] Ra, O, M, A bir ... (anda?); Mo bir yangıka; B bir **yangıka**
[96] Ra (bükägük?]ä; A bükegükke; Mo bükägük[-dä]; B bẅ**kẅgẅk°δä**;
[97] B yet°δim
[98] A kiçe; Mo, B keçä
[99] B yar**wk**
[100] Ra, O, M, A batur
[101] O, A erikli; Ra, M, Mo ärikli; B ärik°li
[102] M, A süngüsdim; B süngẅş°δẅm
[103] Ra sançdim; B sanĵδım
[104] M, A kük
[105] Ra [kıbi ...?]; O [kıb ...?]; M kaçmıs[2]; A kaşmıs; Mo [artatılmış]; B arɒ**atılmış**
[106] M, A tirilmis; Mo ö[çü]rilmiş; B terilmiş
[107] Ra [bükäg]ükdä; O [bükeğ]ükde; A bükegükde; Mo bükägükdä; B **bẅkẅgẅ**k°δä (?)
[108] B säkiz ogwz tokwz tatar
[109] B kalmaδwk
[110] Ra iki
[111] Mo tuguru; B togwrw
[112] M, A süngüsdim; B süngẅş°δẅm
[113] B kulwm küngẅm
[114] O, M, A budunıg; B bodwnwg
[115] Ra yir; M yär
[116] Mo berti; B berɒi

yok kılmadım[124] äbin barkın[125] yılkısın[126] [y]ulımadım[127] kıyın[128] aydım[129] turguru ko<d>tım[130] käntü[131] bodunım[132] tidim[133] udu[134] käling tidim[135] kodup bardım[136] kälmädi[137] yiçä[138]

D 3: irtim[139] burguda[140] yetdim[141] törtünç[142] ay tokuz yangıka[143] süngüşdim[144] sançdım[145] yılkısın barımın kızın

---

[117] Ra sançdim; B sanĵδım
[118] Ra yazuklig; B yazwklwg
[119] Ra atlig[ig]; Mo, B atlıgıg
[120] Ra [täng]ri; O [teng]ri; A tengri; B **täng**ri
[121] Mo berti, B berDi
[122] Mo, B egil
[123] Ra, O, M, A budunıg; B boδwnwg
[124] B kılma**δ**ım
[125] Mo evin barkın; B äßin **barkın**
[126] B **yılkısın**
[127] Ra yulimadim; O [y]ulımadın; M, A, Mo yulmadım; B yulımaδım
[128] Ra kıyin
[129] Ra aydim; B ayδım
[130] Ra kotim; Mo kottım; B koDDum
[131] O, A kentü; B känDẅ
[132] Ra budunim; O, M, A budunım; B boδwnwm
[133] B teδim
[134] B uδw
[135] Mo tedim; B teδim
[136] Ra kodup bardim; B koδwp barDım
[137] B kälmäδi
[138] O, A yiçe; B äyiçä
[139] Mo ertim; B erDDim
[140] B bwrgwδa
[141] Ra yätdim; B yet°δim
[142] B törtẅnĵ
[143] B tokwz **yangıka**
[144] M, A süngüsdim; B süngẅşdẅm
[145] B sanĵδım

koduzın[146] kälürtim[147] bişinç[148] ay udu kälti[149] säkiz oguz tokuz tatar[150] kalmatı kälti[151] sälängä kidin[152] yılun[153] kol birdin[154] sıngar şıp başınga tägi çärig itdim.[155]

D 4: kärgün[156] sakışın şıp başın yörä[157] kälti[158] ...[159] uçı[160] sälängäkä[161] tägi çäri[g it]di[162] bişinç[163] ay tokuz otuzka[164] süngüşdim[165] anta sançdım[166] sälängäkä[167] sıka sançdım[168] yazı kıltım üküşi[169] sälängä[170] kudı[171] bardı[172] bän

---

[146] Ra, O kudazın; M, A kuduzın; B koδwzın
[147] O, A kelürtim; B kälẅrɒẅm
[148] M, A bisinç; Mo beşinç; B beşinĵ
[149] B uδw kälɒi
[150] B säkiz ogwz tokwz tatar
[151] A kelti; B kälɒi
[152] Mo kedin; B keδin
[153] Ra yilun; B yılwn
[154] Mo berdin; B bärδin
[155] Mo etdim; B et°δim
[156] B kärgẅn(?)
[157] Ra, O, M yürä; A yüre; Mo körä
[158] B kälɒi
[159] B **sü**
[160] M -
[161] A selenge
[162] Mo çär[ig]lädi; B **et**°δi
[163] M, A bisinç; Mo beşinç; B beşinĵ
[164] B tokwz otwz°ka
[165] B süngẅş°δẅm
[166] Ra sançdim; B sanĵδım
[167] A selenge
[168] Ra sançdim; B sanĵδım
[169] Ra öküşi; M, A üküsi; B ükẅşi
[170] O selenge; A selengeke
[171] O, M, A, Mo kodı; B kuδı
[172] B barδı

säläṅgä[173] käçä udu[174] yorıdım[175] süṅgüşdä[176] tutup on är[177] ı<d>tım[178]

D 5: tay bilgä totok[179] yablakın üçün[180] bir eki[181] atlıg yablakın üçün[182] kara bodunım[183] ölting[184] yetding[185] yana içik ölmäçi yetmäçi[186] sän[187] tidim[188] yiçä[189] işig küçig[190] birgil[191] tidim[192] eki[193] ay kütdim[194] kälmädi[195] säkizinç ay bir yangıka sü yorıyın tidim[196] tug taşıkar[197] ärkli[198]

D 6: yälmä äri[199] kälti[200] yagı [kälü]r[201] tidi[202] yagın başı[203] yorıyu[204] kälti[205] säkizinç[206] ay eki[207] yangıka çıgıltır[208]

---

[173] O selenge
[174] B uδw
[175] B yorıδım
[176] M süngüsdä; A süngüsde; B süngẅş°δä
[177] O, A er
[178] Ra ıtim; Mo ıdtım; B ıd(d)ım
[179] Ra, O, M, A tutuk; B twtwk
[180] Mo yavlakın üçün; B yaßlakın üçẅn
[181] Ra bir iki; O, M bir äki; A bir-eki
[182] Mo yavlakın üçün; B yaßlakın üçẅn
[183] Ra, O, M, A budunım; B bodwnwm
[184] B ölDẅng
[185] Ra yitding; M yätding; B yit°δing
[186] Ra yitmäçi; O, A yetmeçi; M yätmäçi; B yit°mäçi
[187] O, A sen
[188] B teδim
[189] O, A yiçe; B äyiçä
[190] Mo işig küçüg; B eşig küçẅg
[191] Mo, B bergil
[192] Mo tedim; B teδim
[193] Ra iki
[194] Mo küttim; B küt°δẅm
[195] B kälmäδi
[196] Mo tedim; B teδim
[197] Ra, O taşıkır; M, A taşıkır
[198] O, M, A, Mo ärikli; B ärik°li
[199] O, A yelme eri

tarduş tölis[232] bodunka[233] birtim[234] ançıp bars yılka[235] çik tapa yorıdım[236] ekint[i][237] ay tört yegirmikä[238] kämdä[239]

D 8: tokıdım[240] ol y[ılka?][241] (...) k^2d^2 . ç[242] . nt ... [te]z[243] başınta[244] kasar kurıdın[245] örgin anta[246] ititdim[247] çıt anta tokıtdım[248] yay anta yayladım[249] yaka anta yakaladım[250] bälgümin[251] bitigimin anta yaratıtdım[252] ançıp[253] ol yıl küzin[254] ilgärü yorıdım[255] tatarıg[256] ayıtdım[257] tabışgan[258] yıl

---

[229] B yaßgw
[230] B şaδ
[231] Mo bertim; B berdim
[232] B tarδwş twlws
[233] Ra, O, M, A budunka; B boδwnka
[234] Mo bertim; B berdim
[235] B yıl°ka
[236] Ra yorıdim; B yorıδım
[237] Ra ikinti; B ekindi
[238] Ra yigirmikä; O, A yegirmike; M yägirmikä
[239] O, A kemde; B kämδä
[240] Ra tokıdim; B tokıδım
[241] Ra ol y[ıl?]; O, M ol y[ıl]; A ol yıl; Mo ol ay; B ol y...
[242] Ra, O ... [içi]kd . ç; M, A içikdi; Mo ....-nta (?)
[243] Mo tez
[244] O, M, A başı anta; B başı anda
[245] Ra, O, M, A aksırak ordu; B kasar kur°δwn
[246] B örgwn anda
[247] B etit°δim
[248] Ra tokıtdim; B tokıt°δım
[249] Ra yayladim; B yaylaδım
[250] Ra yakaladim; B yakalaδım
[251] M, A bärgümin; B bälgwmwn
[252] Ra yaratitdim; B yaratıt°δım
[253] Ra ançip
[254] Ra küzün; B küzwn
[255] Ra ilgärü yorıdim; B ilgärw yorıδım
[256] Ra tatarig
[257] Ra aytdim; M, A aytdım; B ayıt°δım
[258] Ra tabişgan; Mo tavışgan; B taßış°gan

D 9: bişinç[259] ayka tägi (...) -ka[260] ötükän yış başı anta[261] [as?] öngüz[262] başı anta[263] ıduk[264] baş kidintä[265] yabaş[266] tokuş[267] bältirintä[268] anta[269] yayladım[270] örgin[271] anta yaratıtdım[272] çıt anta tokıtdım[273] bıng[274] yıllık[275] tümän künlik[276] bitigimin bälgümin[277] anta yası taşka

D 10: yaratıtdım[278] tokuz oguz[279] (...) n[1] bägläri[280] kälti[281] o/u (...) o/uk/ko/u .l[1] yämä[282] yaramatın[283] yagıd[u[284] är]miş[285] ürüng[286] bägig[287] kara[288] bulukıg[289] anı olurmış[290]

---

[259] M, A bisinç; Mo beşinç; B beşinĵ
[260] Ra ayka(?) täg ... ...ka; O ayk[a?] teğ ...; A ayka teg ...ka; B ay°ka tägi **ulw yıl°**ka
[261] Ra, O başı anda; Mo baş; B **başı anda**
[262] Ra, O, M, A ...ingiz; Mo aş öngüz; B **?as öngüz**
[263] Ra, O, B başı anda
[264] B ıδwk
[265] O, A kidinte; Mo kedintä; B keδinɒä
[266] Mo yavaş; B yaßaş
[267] Ra, O tukuş; B twkwş
[268] B bälɒirinɒä
[269] B **anda**
[270] Ra yayladim; B yaylaδım
[271] B örgẅn
[272] Ra yaratitdim; B yaratıt°δım
[273] Ra, O tokıtdim; B tokıt°δım
[274] O bing
[275] Ra yıllik
[276] Mo künlük; B künlẅk
[277] O belgümin; M, A bärgümin; B bälgẅmẅn
[278] Ra yaratitdim; B yaratıt°δım
[279] B to**kwz** og**wz**
[280] M bäglär; A begler
[281] B kälɒi
[282] O yeme; Mo ymä
[283] Ra, O yaramatın (?); M, A -; Mo yaramat?
[284] B yagı**δw**
[285] Mo kälmiş
[286] Ra, O örüng; M, A ögün; B **ürẅng**

kırkız[291] tapa är ıdmış[292] siz taşıkıng[293] çikig taşgarıng[294] timiş[295] män taşıkayın timiş[296] kör budkal ıda[297] (boduklıda?)

D 11: kabışalım[298] timiş[299] ötü[kän][300] (...) -m timiş[301] (...) [toku?]z[302] [ya]ngı[ka][303] sü yorıdım[304] . o/u .. totok[305] başın[306] çik tapa bınga ı<d>tım[307] işi[308] yer[309] tapa az är ı<d>tım[310] kör tidim[311] kırkız[312] kanı[313] kögmän irintä[314]

---

[287] B **bägig**
[288] B **kara**
[289] Ra bulukig; A bulungıg; Mo kullukıg; B bulwkwg
[290] Ra olurmiş; B olormwş
[291] Ra kırkiz; A kırk az
[292] Ra ıdmiş; M, A ıdmıs; B ıδ°mış
[293] Ra taşıking
[294] Ra taşigiring; O, M, A, Mo, B taşıgırıng
[295] M, A timis; Mo, B temiş
[296] M, A timis; B temiş
[297] Ra, M, A, Mo bod kal ıda; B buδwklıδa
[298] Ra kabişalin; Mo kavışalım; B kaßışalım
[299] M, A timis; Mo, B temiş
[300] Ra öt[ükän?]; O öt[üken?]; A ötüken; Mo ötükän (?); B ötẅ
[301] M, A timis; Mo temiş; B **temiş**
[302] A, Mo tokuz; B z
[303] M [yangıka]; A, Mo yangıka; B ...
[304] B yorıδım
[305] Ra, O, M, A tutuk; B twtwk
[306] Ra başin
[307] Ra ıtim; Mo ıdtım; B ıddım
[308] M, A isi; Mo, B eşi
[309] Ra yir; M yär
[310] Ra ıtim; Mo ıdtım; B ıddım
[311] Mo tedim; B teδim
[312] Ra kirkiz; A kırk az
[313] O kangı
[314] M içintä; A içinte; B irinDä

D 12: (...) äb[315] barkınt[a][316] ärmiş[317] yälmäsin[318] iş[319] /eringärü[320] ıdmış[321] yälmäsin mäning är[322] anta basmış[323] ıl[324] tutmış[325] kanınga

GÜNEY YÜZÜ

G 1: işi[ngä?][326] är kälti[327] karluk[328] işingä[329] ʂälmädük[330] tidi[331] [ärin?][332] sü karluk[333] tapa (...) -g[1] käm ʂargu[334] . -dı ärtiş[335] ügüzig[336] arkar başı tuşı[337] anta är kamış ıltın[338] . [ya]nta[339] s[alla]p[340] käçdim[341] bir yegirminç[342] ay

---

[315] Ra [äb]; B äß
[316] Ra bar[kında (?)]; Mo ...; B bar**kında**]
[317] M ärmis; A ermis; B **ä**rmiş
[318] B **y**älmäsin
[319] M, A is; B eş
[320] Ra yiringärü; O, A yeringerü; M, Mo yäringärü; B yeringärẅ
[321] M, A ıdmıs; B ıδmış
[322] O, A er
[323] Ra basmiş; M başmış; B bas°mış
[324] O til
[325] Rà tutmiş; M, A tutmıs; B tut°mwş
[326] M is[ingä]; A isinge; Mo ///; B e**şingä**
[327] B kälɒi
[328] B karlwk
[329] O işinge; M isingä; A isinge; Mo eşingä; B eşin**gä**
[330] B kälmäδ**ẅk**
[331] Mo tedi; B teδi
[332] Mo äränn
[333] B karlwk
[334] M -; B **käm kargw**
[335] M ärtis; A ertis; B ertiş
[336] Ra, O ü[güzüg]; M, A ügüzüg; Mo ögüzig; B ö**gẅzẅg**
[337] M, A, Mo toşı
[338] B **aldın**
[339] Mo yanta

säkiz yegirmikä[343] .... yolukdım[344] bulçu[345] ügüzdä[346] üç karlukıg[347]

G 2: anta tokıdım[348] anta yana tüşdim[349] çik bodunıg[350] bıngam[351] sürä kälti[352] (...) tez[353] başı çıtımın[354] yayladım[355] yaka anta yakaladım[356] çik bodunka[357] totok[358] birtim[359] ışbaras[360] tarkat anta ançuladım[361] ... anta[362] (...) k²s² ärı kälti[363] kazluk költä[364]

G 3: ... [ta]gda[365] körti[366] yagı(?)[367] ... il[368] tip[369] ayu kälti[370] biş[371] yegirmikä[372] (...) taygan költä[373] tiriltim[374]

---

[340] Ra sa[llap]; M, A, Mo sallap; B **s ... p**
[341] B käç°δim
[342] Ra yigirminç; M yägirminç; B yegirminĵ
[343] Ra yigirm[ikä]; O yegirm[ike]; M yägirmikä; A yegirmike; B yegirm**ikä**
[344] Ra, O [yolukd]ım; B yolwk°δwm
[345] Ra, O bo]lçu; M, A, Mo bolçu; B **bwlçw**
[346] Mo ögüzdä; B ögẅz**δ**ä
[347] B karlwkwg
[348] Ra tokıdim; B tokıδım
[349] M, A tüsdim; B tüş°δẅm
[350] O, M, A budunıg; B boδwnwg
[351] Ra binga(?)m; M, A bıngım; B bıng**am**
[352] B **kälDi**
[353] Ra, M, A siz; O tsiz; B **tez**
[354] Ra çıtımin
[355] B yaylaδım
[356] Ra yakaladim; B yakalaδım
[357] Ra, O, M, A budunka; B boδwnka
[358] Ra, O, M, A tutuk; B twtwk
[359] Mo at bertim; B berDim
[360] M, A ışbaraş; B ış°ßaras
[361] Ra ançulad[im]; B anĵwlaδ**ım**
[362] B **anda**
[363] B kälDi
[364] B kazlwk kölDä
[365] Mo tagda; B tag**δ**a

idgüçi[375] är anta ıt[<t>ım[376] är kä]lti[377] kara yotulkan[378] äçip kälirti[379] bän[380] utru yorıdım[381] (...) boltı[382] karluk[383]

G 4: [tapa] är ıdmış[384] t[1] .... timiş[385] içrä[386] bän ulgayın[387] temiş[388] taşdıntan[389] ..... aşayın[390] temiş[391] basmıl agıdıp[392] äbimrü[393] bardı[394] anı içgärmädim[395] taşdıntan[396]

---

[56] B körDı
[57] Ra, O, M, A, B yag
[58] M, A, Mo ...; B äl
[59] Mo, B tep
[70] B ayw kälDı
[71] M, A bis; Mo, B beş
[72] Ra yigirmikä; O yiğirmike; M, A yägirmikä
[73] B kölDä
[74] Mo teriltim; B terilDim
[75] Mo bidigüçi (?äv edgüçi); B biδgẅçi
[76] Ra ıt[im; M ıt(tım); A ıttım; Mo ıdtım; B ıd(d)**ım**
[77] B **käl**Dı
[78] M, A yotalık; Mo yotalkan; B yotwl°kan
[79] B kälirDı
[80] Mo [bän]
[81] Ra utru yorıd[im]; B utrw yor**ıδım**
[82] B bolDı
[83] B karlwk
[84] Ra ıdmiş; M, A ıdmıs; B ıδmış
[85] M, A timis; Mo, B temiş
[86] B iç°rä
[87] Ra [b]ulgayın; A bolgayın; B **b**ulgayın
[88] Ra, O timiş; M, A timis
[89] Ra taşdi**n**dan; B taş°δından
[90] M, A kabışayın; Mo -ayın
[91] Ra, O timiş; M, A timis
[92] B yagıδıp
[93] Mo ävimärü; B äßimrẅ
[94] B barδı
[95] Ra, O içi]girmädim; M içigirmädim; A içigirmedim; B çgärmäδim
[96] Ra taşdi**n**dan; B taş°δından

üç karluk[397] üç ıduk[398] t'ı'ı[399](?) . türgiş[400] ... o/ult (... ötükäntä[401] bän

G 5: .. ı/i[402] anta t[okıdım][403] .... [b]işinç[404] [ay] alt otuzka[405] süngüşdim[406] anta sançdım içüy k[äçip][407] ..... g toguru[408] sançdım[409] anta ötrü[410] türgiş[411] karlukıg[412] tabarın[413] alıp äbin[414] yulıp barmış[415] äbimä[416] tüşmiş[417] (...)

G 6: y[agı][418] bol- ..... turup[419] yerin[420] tapa bardı[421] an udu[422] .... ugru?[423] yagradkan?[424] säkizinç[425] ay bän udı

---

[397] B karlwk
[398] Ra iduk; B ıδwk
[399] Ra, O ta[tı]; M ta[tar]; A tatar; Mo tag; B t.**tı/i**
[400] O tür u ...; M türräs; A türges; Mo ötükän; B türges
[401] B **ötẅkänɒä**
[402] Ra [baş] (?) ı; M [baş]ı; A başı; B ?**başı**
[403] Ra [tokıdım]; B **tokıδım**
[404] Ra [bişinç]; M, A bisinç; Mo altınç; B **beşinĵ**
[405] Mo beş(?) otuzka; B **altı** otwz°ka
[406] M, A süngüsdim; B süngẅş°δẅm
[407] O içüy k; M, A içüy [käçip]; Mo içüy käçip ...-g; B içẅy k...
[408] B togwrw
[409] B sanĵδım
[410] B ötrẅ
[411] M türgäs; A türges; B türgeş
[412] Ra karlukig; B karlwkwg
[413] Mo tavarın; B taßarın
[414] Mo evin; B äßin
[415] Ra barmiş; M, A barmıs
[416] Mo ävimä; B äßimä
[417] Ra, O tüş[miş?]; M, A tüşmis; Mo tüşdim; B tüş°**δẅm**
[418] Mo yagı
[419] B turwp
[420] Ra yirin; M yärin
[421] B barδı
[422] Ra, O, M, A ud.; B uδ**w**
[423] A urgu; Mo ...; B ???
[424] O y g r d kan; Mo ...; B ...

yorıdım[426] äbimin[427] ärsägüntä[428] yula költä[429] ko<d>tım[430] anta irtim[431] (...)

G 7: basmılıg ko[dup][432] (...) -inç ay bir otuzka[433] karlukıg[434] b^{2}t^{2}nt .. -dı yogra yarışda[435] süsin anta sançdım[436] äbi[437] on kün öngrä ürküp[438] barmış[439] anta yana yorıp tüşdim[440] r[1] (...)

G 8: bir yegirmikä[441] (...) sançdım[442] käntü[443] ... bodun[444] ... irtim[445] irlüntä[446] talakımınta[447] yetdim[448] aşnukı[449]

---

[425] A sekiznç
[426] B uδw yorıδım
[427] Mo ävimin; B äßimin
[428] B ärsägẅnDä
[429] B ywla kölDä
[430] Mo kottım; B koDDwm
[431] A irim; Mo ertim; B **erD(D)**im
[432] A kodup; Mo kodup(?); B **?kw**
[433] B otwz^{o}ka
[434] B karlwkwg
[435] B ywgra yarış^{o}δa
[436] B sanĵδım
[437] Mo ävi; B äßi
[438] B ürkẅp
[439] Ra barmiş
[440] M, A tüsdim; B tüş^{o}δẅm
[441] Ra yigirmi[kä]; O yeğirmi[ke]; M yägirmi[kä]; A yegirmike; Mo yegirminç [ay]; B yegirmi
[442] Mo sançdım(?); B sanĵδım
[443] B känDẅ
[444] O budun[ıma ?]; M budun[ıma]; Mo boduninga; B boδwn
[445] Ra, O [k]irtim; M, A, Mo kirtim; B erDDim
[446] O, A irlünte; B erlẅnDä
[447] Ra talakaminda; O, B talakamında
[448] Ra yätdim; B yet^{o}δim
[449] B aşnwkı

G 11: (...) säl̲äng̲äk[ä][482] t[1] (...) bir yegirminç[483] ay yegirmikä[484] kara bul̲uk öng̲[di]n[485] suukak yulı[486] ant̲a çigil[487] totok[488] .... ı/i (...)

G 12: (...) -miş .... r[1]n[1] togurgug[489] käçürü[490] b[2] ... n[2] o/ul[1] .. o/u . g[2] sançdım[491] .. s[2] [karl]uk[492] basmıl ... o/u tirilip[493] o/u (...)

G 13: (...) mu k[1]r[1] ... r[1]t[1]z ki (...) tüşdim[494] .. basmılka[495]

G a[496]: .... k[1]ıy[1] .. s[2]g[2]r[2] . k[2] . t[2]ıng̲ıl[2497] k[2]id[2]t[2] -m? . apa (?) b[1]a ms[1]t[1]ı ol[498] tumış[499] o/u ..... bilmäd[ük][500] ... -ın[1] barça tükäp[501] täzä

---

[476] B bälbirinbä
[477] Ra il; M äl
[478] O örğipen; B **örgẅpän**
[479] A igitdim; Mo etitdim; B etit°**δim**
[480] Ra il; M äl; B **el**
[481] B **äßin**
[482] Ra säl̲äng̲äk[ä]t; O sel̲eng̲ek[e]t; M, A, Mo -
[483] Ra yigirminç; O yäğirminç; M yägirminç; B ye**gir**minĵ
[484] Ra yigirmikä; O, yeğirmike; M yägirmikä; A yegirmike
[485] M, A öng̲din; Mo öng̲dün; B öng̲**δẅn**
[486] Ra soo̲kak yolı; O, A sokak yolı; M sokak (?şokak) yolı (?yulı); Mo sukak yolı; B sokwk yolı
[487] M çigl; B **çi**gil
[488] O, M, A tutuk; B tutwk
[489] B togwrgwg
[490] B käçẅrẅ
[491] B sanĵδım
[492] B karlwk
[493] B terilip
[494] M, A tüsdim; B tüş°δẅm
[495] B basmıl°ka
[496] Mo extra-a; B (D a)
[497] O tıng̲ıl; M, A -; B tıngl
[498] Mo bamış atı ol(?)
[499] M, A tumıs; B tumwş

s^2 kabışıp[577] m ... in [578] bir otuzka[579] bän .. o/u . k^1r^2 .... -miş ö/ür^2 [580] . [yaklaşık 24 harf] [ü]ç[581] o[tuz]ka[582] anta sançdım[583] yarış agulıg[584] ara yit?[585] başınt<a> ara?[586]

B 7 : [satırın ilk yarısı okunamıyor] l^2 . [yaklaşık 12 harf] üç[587] tümän[588] .. r^2 [yaklaşık 13 harf] sançduk[589] yerd[ä][590] [yaklaşık 15 harf] sakınmış[591] (...) d^2 . çö/ü . ekinti[592] ay altı yegirmikä[593] üç tuglıg[594]

B 8 : tü[rük[595] b]o[dunıg][596] [yaklaşık 18 harf] n^1ı [yaklaşık 10 harf] [säkiz][597] og[uz][598] [t]ok[uz[599] tatarıg?][600] (...) -miş[601] katun[602] yigäni[603] öz bilgä bünyin?[604]

---

[572] B anda
[573] B yana
[574] Ra ...dä [üç?]; O ...de [üç?]; B ... üç
[575] B **tugın**
[576] Mo ....; B tlg
[577] M, A kabışım; Mo kavışıp; B kaßışıp
[578] Mo kälti
[579] B otwz°ka
[580] Ra, O ör[gin?]; M, A örgin; B örgŵn
[581] M, A üç; B **üç**
[582] Mo -ka; B otuz°ka
[583] B sanĵδım
[584] Ra a?gulı?g; A agulık; B agwlwg
[585] Ra, O y[i?]t; Mo yätük; B yet
[586] Ra, O başındara; M, A -
[587] Mo ...; B **üç**
[588] B tümän
[589] B sanĵδwk
[590] Ra yird[ä]; M yärdä; B yerδä
[591] Ra sakınmiş; M, A sakınmıs; Mo -; B **sakınmış**
[592] Ra ikinti; M äkinti; B **ekin**Di
[593] Ra yigirmikä; O yeğirmike; M yägirmikä; A yegirimke
[594] B tuglwg
[595] O tü[rk]; M, A türk; Mo türük; B **türk**
[596] Ra, O b]u[dunıg?]; M bu[dunıg]; A budunıg; B **bodwnwg**
[597] O [sekiz]; A sekiz

B 9: k[l]o/uy[l]? [605] (...) [bi]ng[606] yunt[607] k[almış?][608] ... tümän[609] koony kalmış[610]

B 10: Okunamıyor

Kenarda a[611]: (...) sü?[612] başı bän b[2] .. [il]täbär[613] bing yunt[614] tümän koony bän[615] . [t]ut[dım][616]

b[617]: (...) [kä]lürtim[618]

---

[598] B **ogwz**
[599] B **tokwz**
[600] O [tatar?]; M, B [tatar]; A tatar
[601] Mo anta
[602] B katwn
[603] O yiğeni; Mo, B yegäni
[604] A bünin; Mo bünyi
[605] M (küy?); A küy; B ku**y**
[606] O [bin]; B **bıng**
[607] Ra yo**n**t; B yund
[608] Ra kalmiş; M, A kalmıs; B k**almış**
[609] B **t**ümän
[610] Ra kalmiş; M, A kalmıs
[611] Mo Extra c; B Peremfelirat a
[612] Mo [sü]
[613] O [el]teber; M [ältäbär]; A elteber; Mo ///; B **el**täßär
[614] Ra yo**n**t; B yund
[615] O, A ben
[616] M, A tutdım; Mo sançdım; B .WT
[617] Mo Extra d; B Peremfelirat b
[618] B **kä**lẅrᴅẅm

K 9: Ozmış Tigin kağan olmuştu. Koyun yılında (743) (üzerlerine) yürüdüm. İkinci savaş, birinci ayın altıncı gününde (idi) bozguna uğrattım ...

K 10: (Ozmış Kağan'ı) tuttum. Hatununu o anda aldım. Türk halkı ondan sonra (bunun üzerine) yok oldu. Ondan sonra tavuk yılında (745) ... halk ..... –ını duyup

K 11: Üç Karluklar kötülük düşünüp kaçıp gitti. Batıda On Oklara katıldı. Domuz yılında (747) bozguna uğrattım ... (Babam), Tay Bilge Totok'u

K 12: Yabgu atadı. Ondan sonra babam kağan öldü. Halkın (avam) yaptıkları ... fare yılında (748) ... aştım?

DOĞU YÜZÜ

D 1: Tuttum. ... ile ... oradan Bükegük'e ulaştım. Gece, ışık batana (hava kararana) kadar savaştım (ve) orada mızrakladım. Gündüz ... –mış gece (tekrar) toplanmışlar. Bükegük'te Sekiz Oğuz (ve) Dokuz Tatar kalmadı. İkinci gün güneş doğar doğmaz savaştım. Kullarım, hizmetçilerim ve halkım (için) gök (ve)

D 2: Yer buyruk verdi, orada mızrakladım. Günahkâr ileri gelenleri ... Tanrı tutuverdi. Sade halkı (avam) yok etmedim. Evini, barkını (ve) at sürülerini yağmalamadım. Cezalarını söyledim (tebliğ ettim). Oldukları gibi bıraktım. "Kendi halkım" dedim. "Gelin (bana katılın)" dedim. (Öylece) koyup bıraktım. Gelmedi(ler). Tekrar

D 3: Ulaştım. (Onlara) Burgu (ırmağı)'da yetiştim. Dördüncü ayın dokuzuncu gününde savaştım, mızrakladım. At sürülerini, servetlerini, kızlarını ve karılarını getirdim. Beşinci ay, izleyerek geldiler. Sekiz Oğuz (ve) Dokuz Tatar(lar)'dan herkes geldi. Selenge'nin batısında Yılun-Kol'un

güney ucundan Şıp (ırmağının) kaynağına kadar asker konuşlandırdım.

D 4: (Düşman), Kergü, Sakış ve Şıp ırmağının kaynağından yürüyerek geldi ... ucu, Selenge'ye kadar asker konuşlandırdı. Beşinci ayın yirmi dokuzunda savaştım. Orada mızrakladım. Selenge ırmağında sıkıştırıp mızrakladım. (Orayı) dümdüz ettim. Birçoğu Selenge'nin aşağısına doğru gitti. Ben Selenge'yi geçip izleyerek ilerledim. (Onlardan bazılarını) savaşta ele geçirip, (bunların içinden) on adamı (haberci (elçi) olarak) gönderdim.

D 5: Tay Bilge Totok kötülük düşündüğü için (kalan) bir iki ünlü kimse de kötülük düşündüğü için (ey) halkım! "Öldün, mahvoldun. Tekrar tabi olursan, ölmezsin, mahvolmazsın" dedim. "İşini gücünü ver" dedim. İki ay bekledim (ancak) gelmedi(ler). Sekizinci ayın birinci günü "asker sevkedin" dedim. Tuğu taşıyan

D 6: Öncü birliğin askeri geldi. "Düşman geliyor" dedi. Düşmanın başı yürüyerek geldi. Sekizinci ayın ikinci gününde Çıgıltır Gölü'nden Hanuy(?) ırmağı (boyunca) ilerlerken savaştım, orada mızrakladım (ve) (onları) kovaladım. O ayın on beşinde Keyre (ırmağının) kaynağı (ve) Üç Birkü'de Tatarlarla şiddetli bir savaşa tutuştum. Halkın yarısı

D 7: Tabi oldu. (Diğer) yarısı da .... -a girdi. Oradan yine geri döndüm. Kışı Ötüken'in kuzeyinde geçirdim. Düşmandan kurtulup rahatladım. İki oğluma yabgu (ve) şad unvanları verdim. (Onları) Tarduş ve Tölis boylarına (yönetici olarak) tayin ettim. Ondan sonra kaplan yılında (750) Çiklere doğru yürüdüm. İkinci ayın on dördünde Kem (Yenisey)'de

D 8: Bozguna uğrattım. O yıl içinde ..... Tez (ırmağı)'in kaynağında (ve) Kasar(ların) (Kasar'ın?) batısında tahtımı kurdum, çitimi orada vurdurdum. Yazı orada geçirdim. (Karargâhımın) sınırını belirledim. Damgamı ve bengü taşımı orada meydana getirdim. Ondan sonra o yıl güzün doğuya

doğru yürüdüm. Tatarları soruşturdum (haklarında bilgi edindim). Tavşan yılının (751)

D 9: Beşinci ayına kadar ... -a Ötüken dağı zirvesi, As-Öngüz zirvesi (ile?), Iduk zirvesinin batısında Yabaş ve Tokuş (ırmaklarının?) birleştikleri yerde yazı geçirdim. Tahtı orada kurdurdum, çiti orada vurdurdum, bin yıllık on bin günlük yazılarımı ve damgamı orada yassı taşa

D 10: Hâkkettirdim. Dokuz Oğuz ... beyleri geldi. ... (Onlar) yine zamansız (uygunsuz?) düşmanlaşmıştı. (Onlar) Ürüng Beg, Kara Buluk (ve) Anı (ırmağı)da otururlarmış. Kırgızlara doğru adam göndermiş, "siz (sefer için) yola çıkın, Çikleri uzaklaştırın (savaşa çıkarın?)" demiş. "(Ardından) ben de yola çıkayım" demiş'. "Bak, Budkal ormanında (Boduklı?'da)

D 11: Birleşelim" demiş. Ötüken ... -m demiş ... dokuzuncu gün (?) asker sevkettim. ... askerî valinin komutasında Çiklere doğru atlı birlik gönderdim. Müttefiklerin yerine doğru az adam gönderdim. "Bak" dedim. Kırgızların kağanı Kögmen'in kuzeyinde

D 12: ... evinde barkında imiş. Öncü birliğini müttefiklerinin yerine doğru göndermiş. Öncü birliğine benim askerim orada saldırmış, esirleri ele geçirmiş. Hanına

GÜNEY YÜZÜ

G 1: Müttefiklerinden adam geldi. "Karlukların müttefiklerinden (kimse) gelmedi" dedi. Ordusunu Karluklara doğru ... Kem (ve) Kargu . -dı (?) İrtiş ırmağı(nın), Arkar başı (denilen) birleşme(?) yerinde, orada kamıştan yapılmış, altta ..... salla geçtim. On birinci ayın on sekizinde ... karşılaştım. Bulçu (Urungu) ırmağında Üç Karlukları

G 2: Orada bozguna uğrattım. Oradan tekrar döndüm. ıtlı birliğim, Çik milletini önüne katıp geldi ... Tez (ırmağı) aynağında çitimi kurdurup yayladım. Karargâhın sınırlarını elirledim. Çik milletine askerî vali tayin ettim. (Onlara) şbara (ve) tarkan unvanlarını orada takdim ettim. O anda ... dam geldi. Kazluk Göl'de

G 3: ... Tag'da gördü. "Düşman (?) ... il" deyip söyleyeek geldi. (O ayın) on beşinde ... Taygan Göl'de (tekrar) oplandım. Yazıcı (nişancı?) adam gönderdim. O (geri) gelli. Kara Yotulkan'ı geçip ilerlediklerini (söyledi). Ben karşılarına (doğru) yürüdüm. ... oldu. Karluklara

G 4: (doğru) adam göndermiş. "T..." demiş. "İçeriyi ben :arıştırayım (isyan edeyim)" demiş. "Dışarıdan .... aşayım" lemiş. Basmılları düşman edip karargâhıma (doğru) varlı(lar). Onları tabi kılmadım. Dışarıdan Üç Karluklar üç :utsal .... Türgiş .... Ötüken'de, ben

G 5: ...-i orada bozguna uğrattım. ... Beşinci ayın yirmi ıltısında savaştım orada mızrakladım. İçüy ırmağını(?) geçip ..-i (güneş) doğar doğmaz mızrakladım. Ondan dolayı Türgiş(ler), Karluk(lar)ın varlıklarını (hayvanlarını?) alıp evini barkını yağmalayıvermiş. (Onlar) karargâhıma geri dönmüş(ler). ....

G 6: Düşman ol- ... kalkıp (?) kendi topraklarına doğru vardı. Onu izleyip ... . Ben sekizinci ay (onları) izleyerek yürüdüm. Karargâhımı Ersegün'deki Yula Göl'de kurdurdum. Sonra (onlara) ulaştım. ....

G 7: Basmılları bırakıp (terkedip) ..... -nci ayın yirmi birinde Karlukları .... Yogra-Yarış'ta ordusunu o anda mızrakladım. Karargâhı (karargâhtaki halkı) on gün önceden ürküp kaçmışlar. Sonra yine yürüyüp geri döndüm ...

G 8: On birinde .... mızrakladım. Kendi ... halk ... ulaştım. İrlün'de ve Talakımın'da yetiştim. Önceden Çin'de

bulunan Oğuzlar (ve) Türkler ayrılmış daha sonra katılmışlar. Orada beyler ...

G 9: Benim ordum üç ... –verdi. Tuğu taşıyan beş yüz zırhlı piyadeden bir ikisi (birkaçı) ayrılıp geldi. Hizmetçilerim (ve) kullarım, halkı(m) (için) gök (ve) yer öyle buyurduğu için (lutfettiği için) (onları) orada mızrakladım. ...

G 10: Halk o anda tabi oldu. .... Karluklara doğru kaçıp gitti. Oradan yine geri dönüp Orhon ırmağı ile Balıklıg ırmağının birleştiği yerde ülkenin tahtını (yönetim merkezi) orada kurdurup düzenledim. Ülkenin karargâhını ...

G 11: ... Selenge'ye ... on birinci ayın yirmisinde Kara Buluk'un doğusundaki Sukak Yulı (Ceylan Pınarı; Geyik Pınarı) (mevkisinde) orada Çigil(lerin) askerî valisi ...

G 12: ... -miş ... Togurgu ırmağını geçirip .... mızrakladım. ... Karluk, Basmıl .... toplanıp ...

G 13: .... geri döndüm. ... Basmıllara

G a: ..... orası kapanmış .... bilmediği (için) (onların) tamamı yok olup kaç(mışlar).

G b: .... Kara Yotulkan (?) . yürüyen ... Begni'yi (?) ben ..... ben düzenledim. Bu kadar yazıyı .... yazı yazdırdım.

BATI YÜZÜ

B 1: Geldi ... Karluklar ... -miş ... -medi hanı ... sekizinci ayın üçüncü gününde yürüdüm. .... Karluklardan hayatta kalanlar Türgişlere geldiler. Yine geri dönüp

B 2: Onuncu ayın ikinci gününde vardım. ... dediği ..... bozguna uğrattım ..... geri döndüm. Sonra Basmıllar (ve) Karluklar yok oldu. Koyun yılında (755)

B 3: ... yayladım ... -miş Çin imparatoru ..... varmış. ..... bir kız sekiz erkek çocuğunu ele geçirdim. ... yine .... iki

halkı alıp dokuzuncu ay ..... bozguna uğrattım. Orada oturup atlı birlik gönderdim. kutsal ..... tuğunu

B 4 : ... orada ... milleti .... -dım ..... Buyla? ... karargâhıma ikinci ayın altıncı gününde geri döndüm. Tavuk yılında (757) ... –dim ... –vermiş ... yok etmiş. Böylece, geldi. İki kızıyla

B 5 : Hizmet etti. .... -varmış. O .... "sözüne inanmayın, yanılmayın" dedi. ... Tabi olmadı. ... böylece .... Soğdlular (ve) Çinlilere Selenge'de Bay Balık kentini yaptırıverdim.

B 6 : ..... orada ... yine .... –de tuğunu ... savaş esirini (?) ... birleşip .... yirmi birinde ben ... -miş .... Yirmi üçünde orada mızrakladım. Yarış (ve) Agulıg arasında Yit(?) ırmağının kaynağında

B 7 : ..... otuz bin (kişiyi) ..... mızrakladığımız yerde .... düşünmüş .... ikinci ayın on altısında, Üç Tuğlu

B 8 : Türk halkını .... Sekiz Oğuz (ve) Dokuz Tatarları ... –miş hatunun yeğeni Öz bilge Bünyi ile(?)

B 9 : .... bin at kalmış .... on bin koyun kalmış

B 10: ....

Kenarda a) : ... ordunun başı ben(im) ... İlteber, bin at (ile) on bin koyunu ben .... ele geçirdim

Kenarda b) : .... getirdim.

5. NOTLAR

5. 1. *täng̲ri[dä b]olmış el etmiş bilgä kagan b[än]* (K 1):

Cümle sonunda bulunan şahıs zamirinin ekleşmemiş olduğu görülmektedir. Ancak zamirden sonrasının okunamamasından dolayı *kagan* kelimesinden sonra cümlenin bittiği; *bän*'in diğer cümlenin başı olduğu da var sayılabilir. Ancak bu tür kullanımın diğer yazıtlarda da olduğu bilinmektedir. Söz gelimi Tonyukuk Yazıtının 1. taşının ilk satırında da bu türden bir kullanım bulunmaktadır: *bilgä to̲ny̲ukuk̲ bän özüm Tabgaç ili̲ngä kılıntım* '(Ben) Bilge Tonyukuk'um. Kendim (Çin yönetimi sırasında) Çin'de doğdum'. Bu cümlenin iki cümle mi yoksa tek bir cümle mi olduğu tartışılmıştır. Detay için bk. (Sertkaya 1995: 43-44). Ayrıca krş. (Sertkaya 1999: 596). Dolayısıyla cümledeki *bän*'in şahıs zamiri kökenli ekleşmemiş isim çekim eki olduğu düşünülmektedir.

5. 2. *ö[tükä]n [eli] tägräs ili* (K 2):

Kuzey yüzünün 2. satırının başladığı bu bölüm zor okunan yerlerdendir. Ramstedt *öz[i?]n tägräsi ili* okuyup *tägrä*yi 'çevre' olarak anlamlandırmıştı. Ramstedt, *tägräsi* okuduğu kelimenin önünde bulunan kelimeyi okuyamadığı için bizce cümleyi tam olarak anlayamamıştı. Bu yer ancak onarılarak *Ötükän* şeklinde ilk kez Malov tarafından okunmuştu. Ancak yazıt üzerinde çalışanlar burada ne anlatılmak istendiği üzerinde tam bir birlik sağlayamamışlardır. İkinci yer adını Moriyasu *ögräş*; Berta ise *ẅgrẅsi* okumuştur.

Cümledeki yer adlarından sonra gelen *äkin ara* ifadesinden de anlaşılacağı üzere bu iki yer adından birincisi pek iyi bilinen ancak yeri konusunda pek az bilgi bulunan Ötüken'dir. Diğer yer adı *tägräs* ise Ötüken'den daha güneyde bir yer olmalıdır.

Bilindiği gibi T'ieh-le kelimesi T'o-pa Wei dönemindeki K'ao-kiu'nun bir başka adı olan Tch'e-le'nin bozulmuş şeklidir. Kaynaklara göre K'ao-kiu'ların yaşantıları Jou-Jan'larınkiyle aynı idi. Yalnız arabalarının tekerlekleri çok büyük olduğu için Çinliler onlara 'yüksek arabalar' demekteydi. Çinlilerin T'ieh-le ile **täk-läk* 'çember, daire' adını kastetmiş olabilecekleri önerilmiştir. Hatta Pazırık 5 kurganındaki kazılarda, dört tekerlekli bir araba ele geçtiği ve bunun tekerleklerinin 2.15 m. çapında olduğu söylenmektedir (Hamilton 1997: 191 not 6 ve 7). T'ieh-le ile ilgili bu bilinenlerden sonra *tägräs* kelimesinin *tägrä+s* şeklinde kurulmuş bir yer adı olabileceği öne sürülebilir. Şine Usu Yazıtında örneği bulunan *+s* ekinin Soğdca? çokluk eki olduğu söylenmektedir (T. Tekin 1983: 820). *Tägrä* ise T'ieh-le'nin Tü. veya Mo. şekli olduğu, Mo. *tereg*, *tergen*'den göçüşme sonucunda gelişmiş olabileceği düşünülmektedir. *tereg*, *tergen* Moğolcada şu anlamlarda kullanılmaktadır: 'araç, taşıt; araba, yük arabası, vagon, taşıma aracı; araba, otomobil' (Lessing 2003: 1242). Sonuç olarak *tägräs ili* ifadesi ile T'ieh-le'lerin oturduğu yer anlatılmak istenmiş olabilir. Çünkü yazıtta Uygurların yerleştikleri yer, *Ötükän* ile *Tägräs* arasındaki bölge, suyu ise *Sälängä* olarak bildirilmiştir.

5. 3. *tür[ük kagan] çak älig yıl olurmış* (K 4):

Bu bölümün, ancak onarılarak anlaşılabildiği söylenebilir. Ramstedt, *tör ... baçak*; Orkun, *tör ... b ç k*; Malov ve Aydarov, *türk kıbçak*; Moriyasu, *türük kagan çık*; Berta ise ***türk kagan*** *çak* okumuşlardır. Ramstedt, notlarında bu kelime grubunun *tür[k kı]bçak* da okunabileceğini söylemiştir (Ramstedt 1913: 44). Yazıtın belki de en önemli ve tartışma-

lı yerindeki kelime grubunun Ramstedt tarafından *Türk Kıbçak* da okunabileceğinin ifade edilmesi Malov ve Aydarov tarafından benimsenmiştir. S. G. Klyaştornıy da konuya eğilerek bu yerle ilgili çeşitli önerilerde bulunmuştur. Klyaştornıy, Tonyukuk Yazıtındaki Sirlerle Kıpçakları özdeş tutmakta ve sözü edilen *türk kıbçak* etnonimlerini 'Türk ve Kıpçaklar' şeklinde anlamak istemektedir. Ayrıca *Sir* ve *Kıbçak* etnonimlerinin özdeş olduğunu, Kök Türk yazıtlarında *Sir*; Uygur yazıtlarında ise *Kıbçak* olarak okunup anlaşılması gerektiğini, aynı etnonimin iki farklı şekilde yazılmasının tercih, tesadüfî veya kasdî olabileceğini ileri sürmektedir (Klyaştornıy 1994: 32, 34 ve 39). Klyaştornıy, daha önce Çin kaynaklarındaki Hsieh Yen-t'o adını Sir Tarduş şeklinde açıklayan F. Hirth'e en önemli karşı görüşü belirten P. Boodberg'in "Sir Tarduş hayaleti" (Boodberg 1996: 116) şeklinde özetlediği görüşü benimser ancak Hsieh'in *Sir*'in karşılığı olduğundan emindir (Klyashtorny-Sultanov 2004: 127-128). Sonuç olarak Klyaştornıy'a göre Hsieh Yen-t'o adı Sir Tarduşlar değil bizzat Sirler yani Kıpçaklardır. Hatta Klyaştornıy, Bilge Kağan Yazıtının doğu yüzünün 1. satırında boyların sayılma sırasında Oğuzlardan önce sayılan Sirlerin hiyerarşide Oğuzlardan daha önde olduğunu da öne sürer (Klyashtorny-Sultanov 2004: 129).

Yazıttaki ifade dikkatle incelendiği zaman, eksik yer hesaba katılmadığında bile elli yıllık bir hükümranlıktan söz edilmektedir. Bu durumda cümlenin *Türük kagan çak älig yıl olurmış* 'Türk (Kök Türk=T'u-chüeh) kağanı döneminde elli yıl (ülkeyi) idare etmiş' cümlesi ile Hsie-li Kağan'dan başlayarak Kök Türklerin Çin egemenliğini kabul etmek zorunda kaldığı fetret döneminin kastedildiği düşünülebilir. 'Çağ, dönem, zaman' anlamındaki *çak* kelimesinin Moğolca olduğu bildirilmiştir (Clark 1977: 134).

baçak şeklinde okumaya da elverişli kelime, Ötüken Uygurlarından kalma 10 numaralı Hoyto Tamir yazıtında geçen *baçag* kelimesi ile aynı kelime gibi durmaktadır. An-

cak bu yazıtta geçen *baçag*, yer adı olarak değerlendirilmiştir: *biçäg baçagka bartıg* 'Biçeg Baçak'a hareket ettin' (Sertkaya 1995: 310-311). Ancak buradaki *baçag* yer adı ile Şine Usu Yazıtındaki cümle arasında bir anlam ilgisi olmadığını düşünmekteyiz.

5. 4. *bıŋga başı* (K 6):

bıŋga ve *bıŋga başı* kelime ve kelime grubunun askerlikle ilgili bir terim olduğu açıktır. Ramstedt'in *bıŋga*'yı *bıŋ ~biŋ* sayısı ile ilişkilendirdiği ve Mo. *miŋgan* 'bin' ile karşılaştırdığı bilinmektedir (Ramstedt 1913: 45). Berta da *biŋ* sayısı ile ilişki kurmuş ancak yine Şine Usu Yazıtında ön ünlülü *biŋä* şeklinden hareket ederek *bin-* fiilinden *-gA* ile yapılmış isim saymış, birincil şeklin *biŋä* olduğunu, *ŋ* ünsüzünün kalınlaştırıcı etkisinden dolayı *bıŋa*'nın daha sonra ortaya çıkmış olabileceğini kaydetmiştir (Berta 2002: 138). Bu durumda *bıŋa~biŋä* kelimesine 'atlı (birlik)' ya da Sertkaya'nın önerdiği gibi 'süvariler, süvari (kuvvetleri)' anlamı verilebilir. Yalnız, Sertkaya *bıŋa*'nın birincil olduğunu savunmaktadır (Sertkaya 2003: 28). Erdal da askerlikle ilgili bir terim olduğunu ve Ramstedt gibi Mo. *miŋgan* ile karşılaştırılabileceğini düşünmektedir (Erdal 2004: 57). Ayrıca krş. *bıŋa* 'otryad iz tısyaçi çelovek' (DTS 105).

5. 5. *Käyrä* (K 6, 7; D 6):

Neresi olduğu tam olarak bilinmeyen bu yer adını Ramstedt, Mo. *kegere* (Bury. *χere*), Man. *keire* 'braun (mit schwarzer mähne)' ile karşılaştırmıştır (Ramstedt 1913: 45). Clauson *Keyer*? okuyup soru işareti ile karşılamıştır: *Keyerde (?) öŋdün yantaçı* 'turning east at Keyer' (EDPT 178a). Gömeç ise Öngi ırmağının güney doğu taraflarında olabileceğini düşünmektedir (Gömeç 2001: 32). K 7'de *Käyrä Başı* ile birlikte anılan *Üç Birkü* adı için Ramstedt, Urga (Ulan Bator)'nın 139 km. kuzey batısında bulunan *Birke* adlı küçük bir ırmak ile birleştirmek istemiştir (Ramstedt 1913: 45).

Gerçekten Ramstedt'in *Üç Birkü* için söylediğinden hareket ederek *Käyrä*'nin güneyde hele Öngi ırmağı civarında olması mümkün olamaz. Yalnız yazıtta üç yerde (K 6, 7; D 6) geçen bu adın K 7'deki *Käyrä Başı* kelime grubundan hareket ederek ırmak olduğu öne sürülebilir. Satırın devamında *Kara Kum*, *Kögür*, *Kömür Tag* ve *Yar ügüz*'den bahis vardır. Bu durumda *Käyrä*, güneyde bulunan küçük ırmaklardan birisi olabilir. Ancak bu dönemde yani Mo-yen-ch'o döneminde bu kadar güneye gidilmiş olduğu belli değildir. Yine de Ramstedt'in dediği gibi bu yer adı Selenge'nin doğusunda küçük bir ırmak olmalıdır.

5. 6. *içgär-* (K 7) ve *içgärmä-* (G 4):

İç adından yapılan bu fiilin tıpkı *taşgar-* fiili gibi kurulduğu bellidir. Ramstedt'ten beri fiilin *içigir-* okunduğu ve *içik-* fiilinin ettirgen şekli olduğu düşünülmekteydi: *içigir-* 'unterwerfen, mit dem reich vereinen, inkorporieren' (Ramstedt 1913: 45). Clauson *içger-* okumaktadır: *içgerip*; *an[ı iç]germedim* (EDPT 25a).

Terhin yazıtını yayımlayan T. Tekin, Ramstedt ve diğerlerinin okudukları *içigir-* şeklinin yanlışlığına değinmiş ve *içgär-* 'tabi kılmak' okumayı ve anlamlandırmayı önermiştir (T. Tekin 1983: 813). Erdal da aynı görüştedir: *içgär-*<*iç +gär-* 'to introduce something into something else, to subdue, conquer (metaphorically as well)' (OTWF 743) ve *içgär-* 'to introduce, subdue, conquer'. Erdal *taşgar-* 'to bring, give or get out' fiiliyle de karşılaştırmıştır (Erdal 2004: 79 ve 177). *taşgar-* için ayrıca bk.: *siz taşıkıŋ Çikig taşğarıŋ ... men taşıkayın* 'set out and bring out the Çik ... I will set out myself' (EDPT 562b).

5. 7. *Üç Tuglıg Türük bodun* (K 8):

Ramstedt, *Üç Tuglıg Türük Bodun*'un bir Türk boyu olduğunu belirtmiş ancak boy hakkında detaylı bilgi verme-

miştir (Ramstedt 1913: 46). Ögel ise bu Türk boyunun, Çin kaynaklarında adları Mu-ma T'u-chüeh diye kaydedilen 'tahta atlı Kök Türkler' olduğunu düşünmektedir (Ögel 1951: 365). Ayrıca bk. (Gömeç 1997: 21 not 87). Clauson herhangi bir açıklama yapmamıştır: *üç tuğlığ türkü bodun* 'the Türkü people with three standards' (EDPT 469a).

5. 8. *ıngaru* (K 10):

Önceleri *ınagaru* şeklinde okunan kelimenin *ıngaru* okunması gerektiği önerilmiştir: *Türkü bodun anta ınğaru yok boldı* 'the Türkü people from that time onwards ceased to exist' (EDPT 190a). Ayrıca krş. *anta ıngaru* 'form then on, thereafter' (Erdal 2004: 206).

5. 9. *totok* (K 11; D 5, 11; G 2, 11):

Eski Türklerde yüksek bir unvan olan *totok*, Ramstedt, Orkun, Malov ve Aydarov tarafından *tutuk* şeklinde okunmuştu. Moriyasu *totok*; Berta ise *twtwk* okuyarak ünlülerinin *o* veya *u* olabileceğine işaret etmiştir. Unvanın Tibet yazı çevriminin *to-dog* olması kelimenin *totok* yani ünlülerinin *o* ile yazılmış olduğu sonucuna götürmüştür. *totok*<Çin. *tu-tu* (*tuo-tuok*). Ecsedy, Çince bu unvanın yazıtlar döneminde değil daha eski bir dönemde, büyük bir olasılıkla Türk bağımsızlığından önce belki de Jou-Janlar tarafından ödünç alınmış olabileceğini öne sürmektedir. Bu unvan sahibinin Çin'de ilk zamanlar bir veya birkaç eyaletin askerî problemleri üzerinde yetkili bir kimse iken Kuzey Chou dönemine kadar 'askerî komutan, hudut bölgeleri valisi' anlamını kazandığı ifade edilmiştir (Ecsedy 1996: 187). Bozkırda ise eyalet sistemi ya da kent hayatı olmadığına göre, hanedandan gelmeyen ve hanedana mensup bazı unvanları alamayacak askerî deha sahibi komutanlara verilen bir unvan olmalıdır. Kağan, ele geçirdiği toprakları hem korumak hem de gözetim altında tutabilmek için sözü edilen totoklardan yararlanıyordu. Çin'de 557'lerden sonra önemini kaybettiği ve

artık kullanılmaz olduğu ve Türkler aracılığıyla diğer Asya milletlerine ödünç verildiği de bilinenler arasındadır: Tibet: *to-dog*; Soğd: *twtwk'n*; Hotan: *ttuttū*, *ttāttāhā*, *ttāttāhı* (Ecsedy 1996: 188) ve (Sertkaya 1995: 219).

Şine Usu Yazıtında toplam beş yerde geçen bu unvanın, günümüzdeki 'vali' gibi anlaşılması endişesinden dolayı 'vali' olarak çevrilmesini benimsemediğimizi, daha çok kağanın askeri temsilcisi gibi anlaşılması gerektiğini ve dolayısıyla da belki 'askeri vali?' gibi çevrilebileceğini düşünmekteyiz. Yazıtın K 11'deki *Tay Bilgä Totokıg yabgu atadı* '(Köl Bilge Kağan) Tay Bilge Totok'u yabguluğa atadı (yabgu tayin etti)' cümlesinde de *totok* ile *yabgu* arasındaki fark açıkça ortadadır.

5. 10. *Bükägük* (D 1):

Yazıtta geçen ve yeri tam olarak bilinmeyen yer adlarındandır. Ramstedt, notlarında Urga (Ulan Bator) yakınlarında *büχχaG* (*Bükük*) adında bir yer olduğunu ve yazıttaki *Bükägük*'le aynı olabileceğini belirtmiştir (Ramstedt 1913: 48). Gömeç ise kelimeyi *Bürgük* okuyarak yerinin Selenge kıyılarında olması gerektiğini savunmuştur (Gömeç 2000: 430).

Uyuk-Turan (E3) Yazıtının 4. satırında geçen *üç yetmiş yaşımka adırıltım ägük katun yärimkä adırıltım* cümlesindeki *ägük*'ün Uyuk ırmağı olduğu bildirilmiştir. **öök<öük<*ägük. ägük* kelimesi de *äg-* fiilinden getirilmiş ve 'povoraçivat'' şeklinde anlamlandırılmıştır (Kormuşin 1997: 196). Ramstedt'in önerdiği yer ile Uyuk ırmağının yeri çok ilgili olmasa da ses benzerliği bakımından dikkate alınabilir. Yine *Bükägük*'teki *bük* 'sık ağaçlık, orman' (DLT I, 245, 260, 333) kelimesi ile *+AgU* kollektif eki (OTWF 93) bilinen kelime ve yapılardır.

5. 11. *yaruk bat-* (D 1):

Yazıttaki bir diğer problemli yer D 1'deki *kiçä yaruk batar ärkli süngüşdim* cümlesindeki *yaruk batar* ifadesidir. Ramstedt, *yaruk batur ärikli süngüşdim* 'Als abends das licht sank, kämpfte ich' (1913: 17); Orkun, *yaruk batur erikli süngüşdim* 'gece ışık batarken harbettim' (1936: 168); Malov, *kiçä yaruk batur ärikli süngüsdim* 'veçerom, pri zakate solntsa' (1959: 35 ve 39); Aydarov, *kiçe yaruk batur erikli süngüsdim* 'veçerom pri zakate solntsa' (1971: 345); Moriyasu, *keçä yaruk # batar ärikli süngüşdim* 'In the evening when the sun was setting, I fought' (1999: 179 ve 183); son olarak Berta, *keçä yarwk batar ärik°li süŋẅş°δẅm* okumuş ve 'este, a fény lemenetelekor (tkp. ahogy süllyedt) (lévén) megütköztem [velük]' şeklinde anlamlandırmıştır (2004: 285 ve 303).

Cümledeki problem, *yaruk* kelimesinin 'ışık' ile mi yoksa 'güneş' ile mi çevrilmesi gerektiğiyle ilgilidir. Clauson, *bat-* maddesinde Ramstedt'in *yaruk* için verdiği harflerin runik metindeki boşluğa sığıp sığmayacağından kuşku duyduğunu ve buranın pekâlâ *ay batar* da okunabileceğini önermiş ve cümleyi *kéçe ay [b]atar erikli süngüşdim* okumuş ve 'I fought at night as the moon set' şeklinde anlamlandırmıştır (EDPT 298a). Ancak ayın batması olayı ile ne anlatılmak istenmiş olduğu pek belli değildir. Clauson, *kéçe* maddesinde ise cümleyi *kéçe yaruk batar erikli* 'in the evening as the light failed' şeklinde okumuş ve anlamlandırmıştır (EDPT 695a). Clauson'un bu iki farklı şekilde anlamlandırmasından başka *kéçe* (695a) ve *bat-* (298a) maddelerinde *yaruk batar* okumuşken *yaruk* maddesinde *yaruk batur* (962b) okumuştur. Dizgi hatasından kaynaklandığını düşündüğümüz bu iki değişik okuyuştan hangisinin yazarın tercihi olduğunu bilmek ne yazık ki mümkün değildir. Berta, Clauson'un tercihini *yaruk batar* olarak belirlemektedir (Berta 2004: 285). Gömeç de Clauson gibi *yaruk*'u 'ay' ola-

Mo. Burugu gool? ile ilişkilendirmek istemektedir (T. Tekin 1983: 834).

Klyaştornıy ise *Burgu*'yu Kaa-kem ırmağı ile birleştirmek istemiştir (Klyaştornıy 1980: 94). Klyaştornıy'ın *Burgu* ile birleştirmek istediği Kaa-kem bugünkü Kızıl civarında bulunan bir ırmaktır. Eğer belirtilen ırmak bu ise o zaman *säkiz Sälängä*'den ne anlamak gerektiği problemi üzerinde tekrar düşünmek gerekecektir. Çünkü *säkiz Sälängä* ifadesi, T. Tekin tarafından 'sekiz kollu Selenge' (T. Tekin 1983: 818) olarak açıklanmıştı. Selenge ile Kaa-kem arasındaki uzaklığın fazla olması ve Klyaştornıy'ın bu ırmak ile neden birleştirdiğini belirtmemiş olması da düşündürücüdür. Bu bakımdan bu birleştirmenin en azından coğrafi olarak mümkün olamayacağı düşünülmektedir.

Eski Türk yazıtlarında geçen yer adları için önemli değerlendirmelerde bulunan Gömeç ise Klyaştornıy'ın Kaa-kem ırmağı ile birleştirme eğilimine değindikten sonra *Burgu*'nun Orhon-Selenge bölgesinde olabileceğini tahmin ettiğini söylemektedir (Gömeç 1997: 25). Gömeç, yer adlarını incelediği bir makalesinde ise bu yer etrafında gelişen olaylara değinmiş ancak herhangi bir yer tespiti yapmamıştır (Gömeç 2001: 29).

Ulaangom Yazıtını yeniden yayımlayan Barutcu Özönder, Ulaangom 1'de geçen *Burguluk* yer adının ŞU D 3'te geçen *Burgu* ile bir ve aynı olması gerektiğini düşünmekte ancak yer tespiti yapmamaktadır (Barutcu Özönder 2007: 220).

Terhin B 4, BK D 37 ve *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki verilerden hareket ederek *Burgu*'nun Selenge veya Tula ile birleşen bir ırmak olduğu öne sürülebilir.

E. Esin ise *kotuz*'u işlediği yazısında kotuz sorgucunun Hint'te ve Çin'de daha çok süs eşyası ve yelpaze yapmak için aranmakta olduğunu bildirmiş ve Köl Tigin Yazıtı ile diğer birçok yazıtta görülen ve dağ keçisi damgası olduğu söylenen damganın da dağ keçisi olmadığını; bu damganın kuyruğu kalkık kotuz damgası olduğunu öne sürmüştür (Esin 1985: 126 ve 131).

Bizce metinlerde geçen *koduz*'un (Atalay *kuδuz*) Kâşgarlı'dan (DLT I, 365) hareket ederek 'dul' olarak verilen anlamının yazıtlardaki anlam ile örtüşmediğini, bu bakımdan karı, kağanın hatunu dışındaki diğer eş(ler)i' olarak anlamlandırılması gerektiğini düşünmekteyiz. Üstelik Kâşgarlı'nın verdiği kelime *y*'ye geçme eğilimi taşıyan *d* (peltek z) ile yazılmıştır. Diğer kelime olan *kotuz* ise 'sığır' belki 'yak Tibet öküzü)' anlamındadır. Bizce *koduz* ile *kotuz* kelimeleri birbirine karıştırılmıştır.

Arap tarihçi ve coğrafyacıların Asya halklarını anlatırken en sık sık sözünü ettiği hutüvv boynuzunun da aynı hayvanın yani kotuzun boynuzu olduğunu söylemek mümkündür (Yörükân 2004: 277 not 3). Hutüvv diye geçen bu hayvanın Ar. *hutū* olduğu söylenenler arasındadır. Ar. *hutū* diye verilen bu kelimenin *kotuz*'dan bozularak Arap tarihçi ve coğrafyacılarının marifetiyle Arapçaya *hutū* şeklinde girmiş olabileceği de öne sürülebilir. Bu coğrafyacılar, Asya halklarını anlatırken değerli hutüvv boynuzları ile ünlü olduklarını, hutüvvün ise Çin'e yakın bölgelerde yaşayan ve alnında tek bir boynuz bulunan bir hayvan olduğunu oldukça efsanevî bir şekilde anlatmışlardır (Şeşen 1998: 194). İbn el-Fakih'in verdiği bilgilere göre bu hayvanın boynuzu Çinliler ve Türkler için değerli olup bir çeşit öküzün alnındaki boynuzdur (Şeşen 1998: 203). Çinlilerin Ku-t'u şeklinde verdikleri kelimenin 'yaban sığırı' olduğu da öne sürülmüştür (Taşağıl 2004: 83-84).

783a). Eren ise *sıpa* kelimesini *buğur+a* ile karşılaştırmış ve *sıp+a* açılımındaki *a* sesbirimini ek saymıştır (TDES 365). *Sıp başı*'nın Selenge'nin güney batı taraflarında olduğu yönünde bilgi de bulunmaktadır (Gömeç 2001: 35).

Yukarıdaki verilerden sonra yazıttaki kelimeyi *Sıp başı* şeklinde okuyarak bir hayvan türüyle yer adı yapılmış olduğu da var sayılabilir. Krş. *Suukak Yulı*.

5. 15. *Yälmä* (D 6, 12, 12):

Tonyukuk Yazıtında iki yerde geçen (T 34, 52) *yälmä*'lerden her ikisinin de aynı anlamı taşıyan bir askerî terim olduğu söylenegelmiştir: *yelme kargu edgüti urgıl basıtma* organize reconnoitring patrols and signal towers efficiently lo not let yourself be taken by surprise' (EDPT 53a, 372b ve 929a). Oysa Berta, T 34'teki *yälmä*'nin, *yäl-* 'rahvan yürünek' fiilinin teklik ikinci şahıs emir biçimi olduğunu ortaya koymuştur (Berta 2002: 131 not 6).

Hem Şine Usu hem de Tonyukuk'ta geçen *yälmä* kelimesi için araştırmacılarca şu anlamlar verilmiştir:

'öncü, keşif kolu, keşif süvarisi; sefer' (Orkun 1941: 37); *yelme<yel-* 'galop, chevauchée' (Giraud 1961: 157); advanced columns, vanguard; campaign, expedition' (T. Tekin 1968: 409); 'öncü, keşif kolu, keşif süvarisi; sefer' (T. Tekin 1994: 70) ve (T. Tekin 1995: 115); 'Patrouillen' (Rybatzki 1997: 62 ve 111).

Ramstedt, *yälmä<yäl-* 'traben, laufen': *yälmä* 'vortab, vortabtruppen, läufer, überrumpler' ve 'überfall, raubeinfall' anlamlarını vermiştir (Ramstedt 1913: 51-52).

Berta *yälmä* konusunu işlediği makalesinde *yälmä*'nin sadece gözcü olmadığını; küçük mücadelelere de katılabildiğini ifade etmiş; 'gözcü, gözetleyici' şeklinde çevrilmesini doğru bulmayarak 'öncü' olarak anlamlandırmak gerektiğini belirtmiştir (Berta 2002: 131-132). Erdal ise *yälmä* 'a recon-

Harf çevrimini *çIGltR : kẄl* şeklinde yaptığımız yer adı, yazım bakımından *açıg altar* ya da *açıg altır* okumaya da elverişlidir. Bu gölün bugün hangi göl olduğu bilinmediği için, *Çıgıltır* mı yoksa *açıg altar~açıg altır* mı okumak gerektiği netlik kazanmamıştır.

Açıg kelimesi eski Türkçe metinlerde çeşitli anlamlarda kullanılmıştır: 'acı, hiddet, kuvvetli, pek'; 'hediye' (Gabain 1988: §258). 'Öfke, kızma, şiddet'; 'acı, ızdırap'; 'ekşi, acımtırak'; 'hediye, armağan' (EUTS 2). Verilen anlamlar içerisinde bir göl için kullanılabilecek en mantıklı olanı 'acı, tuzlu' olsa gerektir. Ancak göl adının ikinci bölümü olan *Altar* ya da *Altır*'ın ne olduğu belli değildir. Mo. *aldar* 'ün, şöhret, nam, itibar, gözdelik, tanınmışlık, şan şöhret; isim, ad' (Lessing 2003: 49) ile birleştirilebilir mi? Bundan başka Mo. *altargana~altagana* (Lessing 2003: 53) diye adlandırılan bitki adı ile göl adının ikinci kelimesi arasında ilgi var mıdır? *Altagana* adının *<altan* 'altın' kelimesinden *+gAnA* ekiyle yapılmış olduğu da bildirilmiştir (Poppe 1992: §119). *Caragana* ya da *Bezelye Çalısı* denen bu bitkinin anavatanının Sibirya olduğu bilinmektedir. Bu bitkinin ülkemizde bilinen adı *Bezelye Çalısı*; Latince adı ise *Caragana arborescens*'tir. Belki gölün bulunduğu yörede yetişen bu bitkinin acı meyveli türünden dolayı bu ad verilmiş de olabilir. Ancak bütün bunlar varsayımdan öteye gidememektedir. Krş.http://www.gardenorganic.org.uk/pdfs/international_programme/TTS7-Siberian_peashrub.pdf (06.06.2007).

Gölün adı *Çıgıltır* olarak düşünüldüğünde ise ses bilgisi bakımından uygunluğu ile bugün Türkiye'de Ardahan'ın biraz batısında bulunan Çıldır Gölü'nü (enlem: 41.00 Kuzey; boylam: 43.12 Doğu) çağrıştırmaktadır. *Çıldır* adının etimolojisi ile ilgili olarak adın, birçok kaynakta Çavuldur'dan getirildiğine işaret eden O. Uyanık, sözü edilen Oğuz boyu Çavuldur'a yaklaştırmayı denemek istemiş ancak gramatikal olarak mümkün olamayacağını savunmuştur (Uyanık 2006: 92). Şine Usu Yazıtında geçen *Çıgıltır* adını *Çıldır* adı ile

birleştirmek mümkün olabilir mi? Yine Kilis'in Elbeyli ilçesine bağlı Çıldıroba köyünün (Enlem: 36.67 Kuzey; Boylam: 37.47 Doğu) adındaki *Çıldır* da, göl adındaki *Çıldır* ile aynı olmalıdır.

Çıgıltır kelimesinin şöyle bir gramatikal gelişim gösterdiği düşünülebilir: *çıgıltır*>*çıvıltır*> *çīltır*>*çıldır*. Bu durumda Anadolu'daki yer adlarıyla Orta Asya yer adları arasındaki ilişkiye bir örnek daha verilmiş olmaktadır. Buna göre Çıldır ilçesi de adını, hemen yakınında bulunan Çıldır gölünden almış olmalıdır. Yerleşim yerlerine ad verilirken oradan geçen bir akarsu (ırmak, dere, çay vs.) veya yakınında bulunan dağ, tepe, göl gibi coğrafi öğelerden ilham alındığı bilinmektedir.

Çıgıltır adındaki *+tIr* biçimbiriminin ek olduğu ve *bagatur*'daki *+tUr* ile bir ve aynı olduğu düşünülebilir. *Bagatur* adı için genellikle *baga+tur* açılımı önerilir. Bu açılımdaki *+tUr* ekinin Mo. olduğu bildirilmiş olsa da Doerfer, *+tUr* ekinin Moğolcada durum eki (Kasussuffix) olduğunu, dolayısıyla bu ek ile açıklamanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Bu bakımdan Doerfer, *bagatur*'u doğrudan eski Türkçe olarak açıklamayı önermiştir (TMEN §817). Moğolcada + *tUr* eki yönelme-bulunma durum ekidir (Poppe 1992: §285).

Bugün Anadolu'da, Bayındır, Çandır, Eğirdir gibi bazı yer adlarında bulunan *+dIr/+dUr* biçimbiriminin de aynı ek olduğu öne sürülebilir. Bizce sözü edilen yer adlarındaki *+dIr/+dUr* eki eski bir (Mo.?) bulunma durum eki olup -da/-de/-ta/-te anlamı veriyordu. Ekin, yer adlarında kullanımı sonucunda kalıplaştığı ve durum eki fonksiyonunu yitirdiği savunulabilir.

Çıgıltır Köl'ün, bugün aynı adı taşımamasından dolayı yerini tespit etmek çok zordur. Aynı satırda (ŞU D 6) geçen *Kasuy* adının dışında gölün yerini tespite yardımcı olabilecek herhangi bir yer adı bulunmamaktadır. Bir sonraki satırda geri dönüp Ötüken'de kışladıkları belirtildiğine göre *Çıgıltı*

Köl'ün Ötüken'in batı veya kuzey batısında bir yerde olması gerekir. *Çıgıltır Köl* adının yanında bulunan ve yazıtta yalnızca bir yerde geçen *Kasuy* adından hareket edilebilir. Clauson, *Kasuy* adını ihtiyatlı olarak *ak suv* (?) okumak ve 'Ak Suv' şeklinde anlamlandırmak istemiştir (EDPT 757a). Gömeç de *Ak Sub* okumuş ve Tarım ırmağının kollarından biri olduğunu öne sürmüştür (Gömeç 2001: 26). Ne var ki Ramstedt'in verdiği runik metne göre *Ak Sub* ya da *Ak Suv* okunması mümkün değildir. Ancak Ramstedt'in verdiği y^{l} ünsüzünün yazımı b^{l} ünsüzüne benzemektedir. Ancak bu da *Kasuy* adının *Ak Sub* okunabilmesine yeter derecede destek sağlamamaktadır. Popow'dan aldığı bir bilgiyi nakleden Ramstedt, kuzey Moğolistan'da bulunan Hanuy ırmağının Çin kaynaklarında *χa-sui* olarak söylendiğini ifade etmiştir (Ramstedt 1913: 52). Ramstedt'in söyledikleri ne kadar mantıklı olsa da bir ırmak adının Çince telaffuzla söylenmesi pek uygun görünmemektedir. Şine Usu Yazıtını hâkkedenin yanlışlıkla *ny* çift ünsüzü yerine s^{l} ünsüzünü yazmış olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır. Eğer savımız doğru ise bu durumda *kanyuy* okunabilecek ve Terhin Yazıtındaki gibi Hanuy ırmağı ile bir ve aynı saymak mümkün olabilecektir. T. Tekin, Terhin (Taryat) Yazıtında geçen *Kanyuy* adlı ırmağı Selenge'nin kollarından biri olan Hanuy ırmağı saymaktadır. T. Tekin, Terhin B 5'te geçen bu ırmak adının Şinehüü ve Klyaştornıy tarafından *nç* çift ünsüzü ile verildiğini ancak bu ünsüzün pekâlâ *ny* de olabileceğini ifade etmektedir (T. Tekin 1983: 819).

Şine Usu Yazıtındaki *Kasuy* okuyuşunu, *Kanyuy* şeklinde okuyarak Terhin yazıtındaki gibi Hanuy ırmağıyla birleştirmeye yönelik savımız doğruysa *Çıgıltır Köl*'ün de Hanuy ırmağına yakın bir yerde olması gerekir. Adını Hanuy ırmağından aldığı belli olan Hanuy yerleşim biriminin batı tarafında bulunan Terhin Gölünün batı bölümünde irili ufaklı birkaç göl bulunmaktadır. Herhâlde *Çıgıltır Köl*, bu göllerden biri olmalıdır.

5. 17. *[te]z başınta kasar kurıdın örgin anta ititdim* (D 8):

Cümlede geçen *Kasar* adı farklı şekillerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır:

Ramstedt, *aksırak ordu* 'trefflichen hof' (1913: 22-23); Orkun, *aksırak ordu* 'mükemmel karargâh' (1936: 170-171); Malov, *aksırak ordu* 'belovatıy lager'' (1959: 36 ve 40); Aydarov, *aksırak ordu* 'belovatıy lager'' (1971: 347); Moriyasu *kasar kurıdın* 'to the west of Kasar' (1999: 179 ve 184); Berta ise *kasar kur^{o}δwn* 'a Kaszar[-tól] nyugatra' (2004: 289 ve 306) okumuş ve anlamlandırmıştır.

Ramstedt her ne kadar yazı çevriminde *aksırak ordu* okumuş olsa da notlarında *kasar kurdan* 'westlich von Kasar' okumanın ve anlamlandırmanın mümkün olduğunu ifade etmiştir (Ramstedt 1913: 53). *Kasar* adında Hazarları görmek isteyen Róna-Tas da *kasar kurıdın* okumuş ve ibareye 'Kasar'ın batısı' şeklinde anlam verip cümleyi 'ben orada karargâhımı kurduğum zamanlar Kasar batıda (oturuyordu)' şeklinde bir anlam ile karşılamak istemiştir (Róna-Tas 1986: 54-55 ve 57).

Chiu T'ang-shu'nun verdiği dokuz Uygur boyu içerisinde altıncı sırada verilen K'o-sa adı genellikle *Kasar* olarak kabul edilmektedir (Hamilton 1997: 230). Ancak Çinlilerin verdiği *Kasar* adının *Hazar* adıyla veya Hazarlarla ilişkisi olup olmadığı tartışılmıştır. Özellikle Róna-Tas buradaki adın Hazarlar olduğundan emindir (Róna-Tas 1986: 53).

Terhin Yazıtının bulunmasından ve içerisinde *Kasar* adının geçmesinden ve Şine Usu Yazıtında da *aksırak ordu* okunan kelime grubunun *kasar kurıdın* olduğunun ortaya çıkmasından sonra Hazarlarla ilgili yapılan çalışmaların arttığı söylenebilir. Hazarların siyasi güç olarak ortaya çıkışını 6. asra kadar götürenlerin yanında, bozkırdaki Uygur egemenliğinden itibaren ortaya çıktıklarını öne sürenler de olmuştur (Gömeç 1993: 24). *Kasar kurıdın* ifadesi ile kastedi-

len yerin ise Tes ırmağının batı tarafları olduğu önerilmiştir (Gömeç 1993: 25).

Bazı araştırmacılar ise Hazar boy adının Terhin ve Şine Usu yazıtlarında bulunduğundan emin değildir. Çünkü her iki yazıttaki yerler çok net olmamakla birlikte burada anılan *Kasar* adıyla bir Uygur beyinin de kastedilmiş olabileceği düşünülmüştür (Golden 2005: 11). Hatta T. Senga, K'o-sa adı ile birleştirilen *Kasar* adının bir boy ya da halk adı değil Dokuz Oğuzların Ssu-chieh boyunun liderinin soyadı olduğu sonucuna varmıştır (Senga 2000: 11), (Golden 2002: 193). T. Senga'nın belirttiği bu görüş Kasar=Hazar eşleştirmesini çıkmaza sokmuş gibi görünse de Türk devletlerinin birçoğunun adının, devleti kuran kağanın adından geldiği de gözden uzak tutulmamalıdır. Nitekim Büyük Moğol İmparatorluğuna Çingiz İmparatorluğu veya Çingizliler dendiği bilinmektedir. Yine bu bağlamda Selçuklu ve Osmanlı adlarındaki Selçuk ve Osman'ın, devlet kurucularının adı olduğu da bilinenler arasındadır.

Bütün bu söylenenlerin dışında *Kasar*, pekâlâ yer adı da olabilir. Cümlede geçen *kasar kurıdın* ifadesini 'Kasar'ın batısından' şeklinde anlamak da mümkündür. Bu bağlamda Kasar'ın yer adı olması Kasar=Hazar varsayımına engel oluşturmaz.

5. 18. *Çıt* (D 8, 9; G 2):

Eski Türklerin askerî ve sosyal yaşantısı ile ilgili ipucu veren bir diğer kelime de *çıt*'tır. Ramstedt, *çıt*'ın Mo. *kasi-* 'abgrenzen, einengen' ile karşılaştırılabileceğini önermiştir (Ramstedt 1913: 53). Erdal'a göre *çıt* 'border' anlamında olmalıdır (Erdal 2004: 379).

Çıt olarak okunan kelime genellikle 'sınır, sınır çizgisi' ve benzeri anlamlarla karşılanmıştır. S. Karcavbay'a göre *çıt* 'duvar'; 'dikilitaş' veya 'bina' olmayıp han otağının kurulduğu yerin, toprak yardımıyla yükseltilmesi sonucunda orta-

ya çıkan yüksek temeldir. Otağı kurmak için ve diğer yurtlardan ayrılması için temelin biraz yükseltildiği bilinmekte olup *çıt* kelimesi bugün Moğollarda *şatı / şıtu / satı* olarak yaşamaktadır (Karcavbay 1992: 52-53).

Temîm b. Bahr, Ordu Balık'ı tasvir ederken 12 büyük kapının bulunduğunu, etrafının surlarla çevrili olduğunu ve sözü edilen kente beş fersah kala hakanın sarayının damı üzerinde yüz kişilik altından çadır gördüğünü de bildirmektedir. F. Sümer'e göre, Temim b. Bahr'ın "yazın serinlemek gayesiyle çadırını sarayının damına kurdurmuştur" ifadesi hayalî gibi görünmektedir (Sümer 1994: 31 ve 32).

Kağan çadırının halk tarafından görülebilecek bir yükseklikte kurulması tamamen bozkıra özgü geleneklerdendir. Karargâhın etrafı aşağı yukarı 1 metre yükseklikte bir çit ile çevrilir ve böylece karargâhın sınırları belli edilmiş olurdu (Ş. Tekin 1971: 44).

5. 19. *örgin* (D 8, 9; G 10):

örgin kelimesini Ramstedt, Mo. *örgüge* ve **örgü-* ile karşılaştırmak istemiştir (Ramstedt 1913: 53). Krş. Mo. *örgege/örgöge* 'residence or tent of a prince, palace of a khan or a person of rank, etc' (VEWT 374). Clauson, kelimeyi *örge-* fiilinden getirmiş ve 'throne' anlamını vermiştir (ED-PT 225b). Clark ise Moğolca kabul ettiği kelimenin tabanını *ör-* 'to rise' fiilinden almış, *-gın/-gin* ekini fiilden ad yapan ek saymış ve *tér-* 'to gather together'>*térgin* 'gathered together, a concentration'; *yel-* 'to trot, amble'>*yelgin* 'one who rides fast, traveller'; *kev-* 'to chew'>*kevgin* 'indigestible food (that which must be chewed thoroughly' kelimeleriyle karşılaştırmıştır (Clark 1977: 142).

Yerden biraz yükseğe yapılan kağan otağı *örgin*'in *örgi-* 'yükseltmek' fiilinden yapıldığı bellidir. Çünkü *örgi-* fiili *örgin* kelimesiyle aynı satırda geçmektedir: ŞU G 10: *el örginin anta örgipän ititdim* 'ülke(nin) tahtını (yönetim mer-

kezi) orada kurdurup düzenledim'. Bu durumda Clark'ın *ör-* fiilinden getirip *-gIn* eki ile ad yapılmış olduğunu öne sürmesi mümkün görünmemektedir.

örgi- fiilinin Moğolcası *ergü-*, *örgü-*; *örgin* adının Moğolcası ise *ergüge(n)*, *örgüge(n)*'dir (T. Tekin 1983: 816). Her ne kadar Ramstedt, Räsänän ve Clark bu kelimenin Moğolca olduğunu söylemiş olsa da Türkçeden Moğolcaya verilmiş ödünç bir kelime olduğu düşünülebilir.

5. 20. *Tatarıg ayıtdım* (D 8):

tatarıg ayıtdım ibaresi, yazıt üzerinde çalışanlarca şu şekilde okunmuş ve anlamlandırılmıştır: Ramstedt, *tatarıg aytdim* 'Den Tataren liess ich befehlen' (1913: 22-23); Orkun, *tatarıg aytdım* 'Tatarları söylettim (=emrettim?)' (1936: 170-171); Malov, *tatarıg aytdım* 'Tatar ya prizval k otvetu' (1959: 36 ve 40); Aydarov, *tatarıg aytdım* 'Tatar ya prizval k otvetu' (1971: 347); Moriyasu, *tatarıg ayıtdım* 'I compelled the Tatars to inquiry' (1999: 179 ve 184); Berta, *tatarıg ayıt^{o}dım* 'A tatár[oka]t felelősségre vontam' (2004: 289 ve 306).

Yukarıda da görüldüğü gibi 'söylemek; sormak' gibi anlamlara gelen *ayıt-* fiili cümleyi ifade etmekte yetersiz kalmaktadır. Acaba *ayıt-* fiilinin bilmediğimiz bir anlamı daha mı var yoksa kelime yanlış mı okunuyor? Kaynaklarda *ayıt-* fiilinin bilinen anlamlarının dışında başka bir anlamı bulunmamaktadır.

Róna-Tas, *Hazar* adını konu edindiği makalesinde cümleyi *tatarıg ayatdım* 'Tatarları güç duruma soktum' şeklinde okuyup anlamlandırmaktadır (Róna-Tas 1986: 54-55). Eğer bir dizgi yanlışı yoksa Róna-Tas'ın cümledeki fiili *ayat-* olarak okuması ilginçtir. Anlam olarak uygun gibi dursa da *ayat-* fiilinin tarihî ve çağdaş Türk dillerinde tanıklanması gerekir.

tatarıg ayıtdım şeklinde okunan ibarenin 'Tatar(lar)ı soruşturdum, haklarında bilgi aldım' şeklinde anlamlandırılabileceğini düşünmekteyiz.

5. 21. *As-Öngüz* (D 9):

Hangi anlamda olduğu ve tam olarak neyi ifade ettiği bilinmeyen yer adlarından biri de *As-Öngüz*'dür. Ramstedt'in verdiği runik metne göre harflerden sağlam kalanlar *Ingz* harfleridir. Ramstedt, Orkun, Malov ve Aydarov *–ingiz* olarak bırakmış herhangi bir onarma yapmamışlardır. Terhin Yazıtının bulunması ve yayımlanmasından sonra bu yer adının *As-Öngüz* veya *Aş-Üngüz* şeklinde onarılabileceği ortaya çıkmıştır. Terhin Yazıtından hareket ederek Moriyasu, *aş öngüz*; Berta ise *?as öngüz* okumuşlardır.

Terhin Yazıtını yayımlayan Klyaştornıy, *şüngüz başkan* 'Süngüz Başkan' okumuş ve anlamlandırmıştır (Klyaştornıy 1980: 92). T. Tekin, Şinehüü'nün *şöngüz* ve Klyaştornıy'ın *şüngüz* okuyuşunu eleştirerek yazıtta harfin $ş^2$ değil $ş^1$ olduğunu ve dolayısıyla da ilk kelimenin ancak *as* veya *aş* okunabileceğini belirtmiştir. T. Tekin, Terhin B 2 ve G 6'da geçen bu yer adını *as öngüz* okuyup Kâşgarlı'daki *as* (DLT I, 80) ile de karşılaştırmış, *as* için 'ak, beyaz' anlamını vermiş, *öngüz*'ün de 'renk' anlamındaki *öng* kelimesinden *-z* ekiyle türetilmiş olabileceğini önermiştir. Krş. Uyg. *meng* 'ben, benek', *mengiz* 'yüz, beniz'. Sonuç olarak T. Tekin *as öngüz* okuyup 'beyaz renkli' anlamını vermiştir (T. Tekin 1983: 815-816). Katayama ise *baş*'tan hareket ederek 'ırmak havzası' olarak anlamak istemiştir: *aş öŋüz* 'to the west of the river-head area(s) of Aş-Öŋüz' (Katayama 1999: 169-170).

Gömeç de burayı tıpkı Klyaştornıy gibi *Süngüz-Başkan* olarak okumakta ve *Süngüz* ve *Başkan* adlarını boy adı olarak değerlendirmektedir. Ona göre Süngüzler, On-Okların Tu-lu kolundan; Başkanlar da Nu-shih-pi'lerdendi. Süngüzler ve Başkanlar Çinlilerden kaçıp Ötüken'in içlerine doğru

gelmiş ve yerleştikleri Ötüken'deki bu bölgeye de kendi adlarını vermişlerdir (Gömeç 1997: 26 not 116) ve (Gömeç 2001: 34).

Terhin Yazıtından hareket edildiğinde *As Öngüz*'ün *ötükän ortusınta* olduğu ortaya çıkar. Bu durumda ya T. Tekin'in dediği gibi Ötüken'de bir dağ ya da *baş* kelimesinden hareket ederek 'ırmak ağzı' olarak anlamlandırmak mümkün olabilir.

5. 22. *anta är kamış altın [ya]nta s[alla]p käçdim* (G 1):

Ramstedt cümledeki boşluğun *sallap* 'auf flössen überfahrend' şeklinin yanında, *salın* 'mit flössen' şeklinde de okunabileceğini belirtmiştir (1913: 56). Clauson, runik metinde *är kamış altın .nta s...p* şeklinde bulunan yerin *yanta sallap* şeklinde onarılabileceğini ve 'putting the men on rafts below the reeds' şeklinde de anlamlandırılabileceğini söylemiştir (EDPT 131a). Runik metindeki boşluklar ve anlam boyutundaki bazı problemlerden dolayı, yazıttaki bu cümlenin tam anlamıyla anlaşılabildiği söylenemez.

Runik metindeki harflerin tahribatından dolayı çok net anlaşılamayan cümlede bir ırmaktan salla geçildiği bellidir. Ögel'e göre bu ırmak İrtiş (Ögel 1951: 374); Gumilëv'e göre ise Kara İrtiş'tir (Gumilëv 2002: 452).

Irmaklardan nasıl geçildiğine dair Wang Yen-te'nin seyahatnamesinde de ilginç bir kayıt bulunmaktadır: "Koyun derisinden tulumlar yaptık, bunları hava ile şişirdik, böylece tulumlar suda yüzdü" (İzgi 1989: 44).

5. 23. *Bulçu* (G 1):

Bu yer adının eski Türk yazıtlarında beş kez geçtiği bilinmektedir. Ancak Köl Tigin Yazıtının kuzey yüzünün 6. satırında *Tokuz Oguz*larla yapılan üçüncü savaşın yapıldığı yer okunamadığı için genellikle *Bolçuda* ya da *Bulçuda* şek-

linde onarılmakta idi. Fakat Dokuz Oğuzlarla yapılan savaşın *Bulçu*'da cereyan etmesi coğrafi olarak mümkün değildir. Kabaca Altay dağlarının batısında, Kara İrtiş ile Urungu (Ulungur) ırmağı civarında olması gereken *Bulçu*'nun Tokuz Oguzların yaşadıkları yerlerle ilgisi bulunmamaktadır. KT K 6'daki bu onarmanın da doğru olmadığı ve ilk iki harfi *Bo~Bu* olan bu yer adının *Burguda* şeklinde onarılması gerektiğini düşünmekteyiz. Bu açıklamalardan sonra geriye dört *Bulçu* kalmaktadır. Bunlar KT D 37; BK D 28; T 35; ŞU G 1'dir. Bu dört yazıttan başka *Bulçu* yer adının Ulaangom Yazıtının 5. satırında da geçtiği ileri sürülmüş ancak bu satırdaki yer adının *Boluçu ögüz* okunmasında ısrar edilmemiştir (Şçerbak 1996: 134). Ulaangom Yazıtının sonraki yayınlarında ise daha önce P. Zieme'nin (Zieme 1986: 231) önerdiği *bulun üküş* şeklinde okunduğu görülmektedir (Barutcu Özönder 2007: 222).

Bulçu adının anlamı ve yeri için çeşitli öneriler getirilmiştir: W. Radloff, bu yer adının İrtiş'in batısında, Türgeş ülkesinde bulunduğunu ve Kök Türklerin 721 yılında burada Türgeşlerin kağanını ve yabgusunu öldürdüklerini belirtiyor (Radloff 1895: 430). Ramstedt, Mo. *bolçu* ile karşılaştırmak istemiştir: 'ein pfeil von besonderer art' (Ramstedt 1913: 57). Aalto ise *Bulçu*'nun yerini Altay ve İrtiş'in batısında bir ırmak olarak belirlemekte ve ŞU G 1'de geçtiği yer ile de karşılaştırmaktadır (Aalto 1958: 57). Giraud'un *Bulçu*'yu ırmak olarak düşünmediği anlaşılmakta ve oldukça ilginç bir etimoloji denemesi yapmaktadır: *pul-i-ju<pul*: 'köprü'; *ju* 'ırmak'; *-i*: Tamlama eki. 'Irmağın köprüsü' anlamına gelen kelimede *p>b*; *j>ç* ses gelişmeleri meydana gelmiştir. Kelimelerin İranca olduğunu ifade eden Giraud, *Bulçu*'nun Ulungur gölünün güney ucunun biraz doğusunda yer alan Bolun-Togoy olduğunu işaret etmiş ve kelimenin anlam olarak 'bol dönemeci (veya bol kıvrımı)' gibi bir anlama sahip olması gerektiğini ifade etmiştir (Giraud 1999: 258).

nemli sebebi kuşkusuz bugün bu yere Buluntogoy deniyor yani *u* ünlüsü ile söyleniyor olmasıdır. Adının anlamı ve okunuşu ile ilgili çeşitli görüşler bulunan *Bulçu*'nun Rybatzki'nin belirttiği, A. Róna-Tas'ın Mo. *bolju-*, Hal. *bolz-*; Mo. *boljuγ-a(n)*, Hal. *bolzoo* ile birleştirebilme çabası da sözü edilen Moğolca kelimelerin fiil olması sebebiyle mümkün olmamaktadır (Rybatzki 1997: 113 not 294). Eğer kelime Türkçe ya da Moğolca ise *bul* şeklinde bir isim bulmak gerekecek ya da kelime Klyaştornıy'ın dediği gibi *buluçu* şeklinde okunacaktır. Ancak *buluçu* adındaki *–U+* ekinin varlığına dair örnekler verilmesi gereklidir. Çünkü eski Türkçede fiilden isim yapan eklerden birisi *–g+*'dir. *–U+* şeklindeki bir fiilden isim yapma ekinin bu dönemde olması herhalde mümkün değildir.

5. 24. *bidgüçi* (G 3):

Ramstedt, kelimeyi Yak. *bitii-* 'dans etmek, dönmek'; Mo. *büji-*; Kırg. *bij-* ile karşılaştırmak istemiştir (Ramstedt 1913: 57). Orkun da *bidgüçi* okumuş ve çeviride 'Bidgüçi (?)' (Orkun 1936: 174) şeklinde çevirmeden bırakmış ancak sözlükte *bitkäçi* maddesinde 'kayıd memuru, kâtip' anlamını vermiştir (Orkun 1941: 29). Diğer naşirler de şöyle okumuş ve anlamlandırmışlardır: *bidgüçi* 'çelovek peredovogo otryada' (Malov 1959: 93); *bidgüçi* 'razvedçiki (?)' (DTS 98); *bidgüçi* 'çelovek obryada' (Aydarov 1971: 357); *bitigüçi* 'scribe, secretary' (EDPT 304a-b); *bidigüçi* (veya *äv edgüçi*) 'secretary (or tent maker)' (Moriyasu 1999: 180 ve 184); 'savaş dansı yapan er (?)'<**bidi-* 'dans etmek', krş. DLT *büdi-* 'dans etmek' (T. Tekin 2000: 91); *biδgüçi* '?összeíró (toborzó)' (Berta 2004: 293 ve 309).

Ramstedt'in verdiği runik metne göre kelimenin *bidgüçi* olduğu açıktır. Bu kelime Kâşgarlı'daki *büdimek* 'oynamak, raksetmek' (DLT III, 259) şekline benzetilmiş böylece kimi naşirlerce dikkate alınmıştır. Bang, Kâşgarlı'da geçen *büdi-* 'oynamak, dans etmek' fiilini ihtiyatla **bi-*, **bä-* fiillerinden

Yer adının ilk bölümünü Kâşgarlı'daki *sukak* ile birleştirmek mümkün olabilir. İkinci kelimenin ise *yul* 'kaynak, pınar' olması daha uygun görünmektedir. Bu durumda *Sukak Yulı* yer adı 'ceylan pınarı' veya 'geyik pınarı' anlamını kazanmaktadır. Kimi yer adlarının hayvan adlarıyla kurulabildiği gerçeğinden hareket ederek *Sukak Yulı*'nı Şanlıurfa'nın Ceylanpınar ilçesi ile de karşılaştırmak mümkündür. *Ceylanpınar* adındaki *ceylan* sıfat olmayıp belirsiz ad tamlamasının tamlayanı durumundadır. *Pınar* kelimesinde ise iyelik eki kaybolmuştur. Bugün Türk dünyasında *geyik* adıyla kurulmuş birçok yer adı vardır. Söz gelimi: Geyikbayırı, Geyikdere, Geyikgölü, Geyikpınarı vs. Krş. (Gülensoy 1999: 368).

5. 26. *Bay Balık* (B 5):

Mo-yen-ch'o tarafından yaptırılan Ordu Balık (=Karabalgasun; Mo. Harbalgas) büyük bir olasılıkla kervan yolları üzerinde kurulmuştu. Koşo-Çaydam yazıtlarına çok yakın olan bu kent harabeleri bugün hâlâ bütün görkemiyle ayakta durmaktadır. Yine Cengiz'in oğullarından Ögedey'in yaptırdığı Karakurum (Mo. Harhorin) kenti de Karabalgasun kentine aşağı yukarı 30-35 km uzaklıktadır. Kuşkusuz Ögedey Han, Karakurum kentini yaptırırken Karabalgasun'dan etkilenmişti (Sümer 1994: 28-29).

Köl Tigin Yazıtında geçen, *ança ärig yärtä bänggü taş tokıtdım bititdim* 'öylece ulaşılabilir yerde ebedî taş hâkkettim, yazdırdım' (G 13) cümlesinden hareket ederek hem Orhon Vadisi hem Karabalgasun kenti hem de Karakurum kentinin kervan yollarının güzergâhı üzerinde bulunduğu öne sürülebilir.

Mo-yen-ch'o tarafından Soğd ve Çinli ustalara yaptırılan ve 'zengin kent' anlamına gelen *Bay Balık* kenti, Ötüken Uygurlarının yerleşik hayata geçme çabalarının bir ürünüdür. Şine Usu Yazıtındaki bilgilere göre kent, Selenge kıyısında

kurulmuştur. Bu kentten geriye, arasında bir Moğol manastırı bulunan dört köşeli yüksek kerpiç duvarlar kalmıştır. Kentin Orhon ve Selenge'nin birleştiği yerde kurulduğu söylenmektedir (Ş. Tekin 1976: 13) ve (Gömeç 2001: 27). Kentin 758 yılında yaptırıldığı ve buranın eski Süme Manastırı olduğu da bilinenler arasındadır (Gabain 1944: 692).

Sümer, Bay Balık'ın Selenge kıyısında değil yukarı Orhon kıyısında kurulduğunu ve Mackerras'ın sandığı gibi İl İtmiş Bilge Kagan'ın iki kent yaptırmadığını ve bu konuda Çin kaynaklarında bile herhangi bir kaydın bulunmadığını bildirmekte ve kentin kuruluş tarihini de tavuk yılı (757) olarak göstermektedir (Sümer 1994: 28 not 57).

Clauson ise *Bay Balık*'ın yapılış amacını farklı düşünmüştür: *ançıp (?) [kö]çgen Soğ[d]ak Tavğaçka Seleŋede Bay balık yapıtı bertim* 'so I had Bay Balık built on the Selenga for travelling Sogdians and Chinese' (EDPT 872b). Onun *köçgän* şeklinde onardığı yerle birlikte anlamlandırıldığında ortaya, bu kentin Soğd ve Çinli gezgin ya da tüccarlar için yaptırıldığı gibi ilginç bir sonuç çıkmaktadır. Moriyasu da cümleyi hem 'I had Bay-Balık built on the Sälängä by the Sogdian and Chinese (engineers, masons, carpenters, etc.)' hem de (or, for the Sogdians and the Chinese) şeklinde anlamlandırmak istemiştir (Moriyasu 1999: 185). Sözü edilen Soğd ve Çinlilerin işçi değil de usta veya ustabaşı yani sanatkâr oldukları düşünülmelidir (Mackerras 2000b: 431).

Uygurların, yazıtta sözü edilen her iki kentinin de Çin stilinde yaptırılmış olduğu söylenebilir. Bunda da Çinli prenseslerin büyük etkisi olmalıdır. Soğd ve Çinli sanatkârlara yaptırılmış olmasının altında Çin stiline uygunluk kaygısı da yatıyor olabilir (Gabain 1982: 188).

a. D 2, 5
ay ay (yılın bölümü)
a. D 5, 6; G 7
äng ilki a. K 9
bir yegirminç a. G 1, 11
bişinç a. D 3 ,4; G 5
bişinç a.-ka D 9
ekinti a. D 7; B 4, 7
onunç a. B 2
säkizinç a. D 5, 6; G 6; B 1
tokuzunç a. B 3
törtünç a. D 3
ay- demek, söylemek
a.-u G 3, 9
a.-u bir- D 2; G 9
kıyın a.- D 2
ayıt- soruşturmak?, hakkında bilgi almak?
a.-dım D 8
az az, fazla değil
a. D 11, 11
Balıklıg ırmak adı?
B. G 10
bar- varmak, ulaşmak; gitmek
b.-dı D 4; G 4, 6
b.-dım B 2
b.-ıp B 1
b.-mış K 2; G 5, 7; B 3, 5
kodup b.- D 2
täzä b.- K 11
ürküp b.- G 7
yulıp b.- G 5
barça bütün, hepsi
b. G a
barım mal, mülk, servet
b.-ın D 3
bark bark, çadır, yurt
b.-ın D 2
b.-ınta D 12
bars pars, kaplan (yıl adı)
b. yılka D 7
bas- basmak, ele geçirmek
b.-mış D 12
Basmıl Basmıllar
B. G 4, 12; B 2
B.-ıg G 7
B.-ka G 13
baş baş, öncü; ırmak kaynağı; ırmakların birleşme yeri, kavşak noktası; dağ zirvesi?
b.-ı K 7; D 6, 6, 9, 9; G 1, 2; B 6; Kenarda a
b.-ın D 4, 11
b.-ınga D 3
b.-ınta D 8; B 6
As-Öngüz b. D 9
Käyrä b. K 7
Ötükän yış b. D 9
Şıp b. D 3, 4
Tez b. D 8
Yit b. B 6
bat- batmak; kaybolmak?
b.-ar D 1
Bay Balık yer adı

B.B. B 5
bäg bey, komutan
b.-ig D 10
b.-lär G 8
b.-läri D 10
Bägni? kişi adı?
B.-g G b
bälgü damga
b.-min D 8, 9
bältir ırmakların birleşme yeri, kavşak noktası
b.-intä D 9; G 10
bän ben. Krş. *män*
b. K 1; D 4; G 3, 4, 4, 6, G b, G b; B 6; Kenarda a, Kenarda a
ber- vermek. Krş. *bir-*
b.-tim B 5
yapıtı b.- B 5
bıng bin. Krş. *bing*
b. D 9
bınga atlı birlik, süvari birliği. Krş. *bingä*
b. D 11
b.-m G 2
bınga başı atlı birliğin başı, komutanı
b. K 6
bidgüçi yazıcı (nişancı?)
b. G 3
bilgä unvan
b. kagan K 1
Köl B. Kagan K 5
Tay B. Totok D 5
Tay B. Totokıg K 11
bilmä- bilmemek
b.-dük G a
bing bin. Krş. *bıng*
b. B 9; Kenarda a
bingä atlı birlik, süvari birliği. Krş. *bınga*
b. B 3
bir bir
b. D 5, 5; G 9; B 3
bir- vermek. Krş. *ber-*
b.-gil D 5
b.-miş B 4
b.-ti K 4; G 9, 9; B 5
b.-tim D 7, 7; G 2
ayu b.- D 2
tapıg b.- B 5
tuta b.- D 2
birdin güney, güneyde, güneyden
b. D 3
birlä ile, birlikte
b. K 7; D 1, 6
bir otuz yirmi bir
b.o.-ka G 7; B 6
bir yegirmi on bir
b.y.-kä G 8
bir yegirminç on birinci
b.y. G 1, 11
biş beş
b. G 9
bişinç beşinci
b. D 3, 4, 9; G 5
biş yegirmi on beş

ä.-imä G 5; B 4
ä.-imin G 6
ä.-imrü G 4
ä.-in D 2; G 5, 10
äki iki. Krş. *eki*
ä.-n ara K 2; D 1
äkinti ikinci. Krş. *ekinti*
ä. K 9
älig elli
ä. K 4
äng ilk, önce
ä. K 9
är adam; asker
ä. D 4, 10, 11, 12; G 1, 1, 2, 3, 3, 4
ä.-i D 6
ä.-in G 1
är- olmak (cevher fiili)
ä.-miş K 2, 2; D 10, 12
ärkli olan, iken
ä. D 1, 5
Ärsägün yer adı
Ä.-tä G 6
Ärtiş ırmak adı (İrtiş)
Ä. G 1
'ki iki. Krş. *äki*
e. D 5, 5, 6, 7; G 9; B 2, 3, 4
kinti ikinci. Krş. *äkinti*
e. D 7; B 4, 7
l yurt, memleket, ülke. Krş. *il*
e. G 10, 10
e.-i K 2, 2
l etmis unvan
tängridä bolmış
e.e. bilgä kagan K 1
et- düzenlemek, tanzim etmek. Krş. *it-*
e.-miş K 1
ı? orman. Krş. *Boduklı?*; *Budkal?*
ı.-da D 10
ıd- ~ ı<d>- göndermek
ı.-mış D 10, 12; G 4
ı.-tı K 6
ı.-tım D 4, 11, 11; G 3; B 3
ıduk kutsal, aziz
ı. K 4; G 4
Iduk Baş yer adı (dağ?)
I.B. D 9
ıngaru sonra (?), öte (?)
ı. K 10
ışbaras ışbaralar
ı. G 2
içgär- tabi olmak; tabi etmek
i.-ip K 7
içgärmä- tabi etmemek
i.-dim G 4
içik- tabi olmak
i.- D 5
i.-di D 7; G 10
içikmä- tabi olmamak
i.-di B 5
içrä içeri, içeride
i. G 4
İçüz ırmak adı?

Kasar Uygur boylarından biri?; yer adı?
K. D 8
Kasuy ırmak adı (Hanuy ırmağı?)
K. D 6
katı katı, şiddetli
k. D 6
katıl- katılmak
k.-mış G 8
k.-tım K 7
katun hatun, kağanın eşi
k. B 8
k.-ın K 10
Kazluk göl adı
K. G 2
käç- geçmek
k.-dim G 1
k.-ä D 4
k.-ip G 3, 5
käçür- geçirmek
k.-ü G 12
kädimlig zırhlı
k. G 9
käl- gelmek
k.-ing D 2
k.-ti D 3, 3, 4, 6, 6, 10; G 1, 2, 2, 3, 3, 9; B 1, 1, 4
k.-ür D 6
kälir- getirmek. Krş. *kälür-*
k.-ti G 3
kälmä- gelmemek
k.-di D 2, 5
k.-dük G 1
kälür- getirmek. Krş. *kälir-*
k.-tim D 3; Kenarda b
Käm Kem (Yenisey) ırmağı
K. G 1
K.-dä D 7
käntü kendi
k. D 2; G 8
Kärgü yer adı
K.-n D 4
Käyrä yer adı (ırmak?)
K. K 7; D 6
K.-dä K 6
käz- gezmek; yürümek
k.-ü D 6
kıl- ~ *kıl-* ~ *kııl-* yapmak, etmek
k.-mış B 4
k.-tım D 4
yazı k.- D 4
yook k.- B 4
kıılınç kılma, yapma, etme, eylem
k. K 12
kılma- yapmamak, etmemek
yok k.- D 2
Kırkız Kırgızlar
K. D 10, 11
kışla- kışlamak, kışı geçirmek
k.-dım D 7
kıyın ceza
k. D 2

kız ~ kıız kız
k. B 3
k.-ın D 3; B 4
kiçä gece
k. D 1
kidin batı
k. D 3
k.-tä D 9
kir- girmek
k.-ti K 11; D 7
kisrä sonra
k. K 10, 12
kod- ~ ko<d>- koymak, bırakmak
k.-tım D 2; G 6
k.-up D 2; G 7
koduz karı, kağanın hatun dışındaki eşleri.
k.-ın D 3
kol ırmak
Yılun k. D 3
kony ~ koony koyun (yıl adı)
k. K 9; B 2, 9; Kenarda a
k. yılka K 9; B 2
konylıg koyunlu
k. K 6
Kögmän yer adı (Tannu Ola dağları)
K. D 11
Kögür yer adı
K.-dä K 8
köl göl
Çıgıltır k.-tä D 6
Kazluk k.-tä G 2
Taygan k.-tä G 3
Yula k.-tä G 6
köl unvan
k. Bilgä Kagan K 5
Köl Bilgä Kagan Uygur Devletinin ilk kağanı
k. K 5
Kömür Tag yer adı
K.T.-da K 8
kör- görmek, bakmak
k.- D 10, 11
k.-ti G 3
kubrat- derleyip bir araya toplamak
k.-ı K 5
kudı aşağı, aşağıya
k. D 4
kul kul, erkek köle (?)
k.-ım D 1; G 9
kurıdın batıya, batıdan
k. D 8
kurıya batıya, batıda
k. K 11
kuut kut, talih, baht
k. B 3
küç güç
k.-ig D 5
kün gün
k. G 7
kün güneş
k. D 1, 1
künlik günlük
k. D 9
küng cariye, hizmetçi kadın köle (?)

k.-im D 1; G 9
küsgü fare (yıl adı)
k. y.-ka K 12
küt- beklemek
k.-dim D 5
küz güz, sonbahar
k.-in D 8
lagzın domuz (yıl adı)
l. K 11
män ben. Krş. *bän*
m. D 10
m.-ing D 12; G 9
ogul oğul, evlat
o.-ın B 3
o.-ıma D 7
Oguz Oğuzlar
O. G 8
Säkiz O. D 1, 3; B 8
Tokuz O. K 3, 5; D 10
ol o
o. D 6, 7, 8
olur- tahta oturmak; hükmetmek; yurt tutmak
o.-mış K 2, 4; D 10
o.-up K 3; B 3
on on
o. D 4; G 7
O. Ok K 11
On Ok On Oklar
O.O.-ka K 11
onunç onuncu
o. B 2
On Uygur On Uygurlar
O.U. K 3
Orkoon Orhon ırmağı
O. K 3; G 10
Ozmış Tigin Ozmış Tigin
O.T. K 9
öl- ölmek
ö.-ting D 5
ölmäçi ölmeye, yok olmaya yüz tutmuş
ö. D 5
öngdin doğuya, doğuda
ö. K 6; G 11
öngrä önce, önceden; doğuya, doğuda
ö. K 6; G 7
örgin taht
ö. D 9
ö.-in G 10
ö.-tä D 8
örgi- otağ kurmak, taht yapmak
ö.-pän G 10
ötrü ötürü, dolayı
ö. G 5
Ötükän yer adı
Ö. K 2; D 7, 9, 11
Ö.-tä G 4
öz öz, kendi
ö.-ümin K 6
Öz Bilgä Bünyi kişi adı
Ö.B.B.-n B 8
sakın- düşünmek
s.-ıp K 11
s.-mış B 7
Sakış yer adı
S.-ın D 4

salla- sal ile geçmek(?)
s.-p G 1
sanç- mızraklamak
s.-dım D 1, 2, 3, 4, 4, 6; G 5, 5, 6, 8, 9, 12; B 6
sançduk mızraklanmış
s. B 7
säkiz sekiz
s. B 3, 7; D 1, 3
säkizinç sekizinci
s. ay D 5, 6; G 6; B 1
Säkiz Oguz Sekiz Oğuzlar
S.O. D 1, 3
säkiz yegirmi on sekiz
s.y.-kä G 1
Säläŋgä Selenge ırmağı
S. K 2; D 3, 4, 4
S.-dä B 5
S.-kä D 4, 4; G 11
sän sen
s. D 5
sık- sıkıştırmak
s.-a D 4
sıŋgar yarı, yarısı; kanat, uç
s. D 3
s.-ı D 6, 7
siz siz
s. D 10
Sogdak Soğdlular
S. B 5
söz söz
s.-iŋgä B 5
sub su, ırmak
s.-ı K 2, 3
Suukak Yulı yer adı (Ceylan Pınarı; Geyik Pınarı)
S.Y. G 11
sü asker, ordu
s. K 6; D 5, 11; G 1; Kenarda a
s.-m G 9
s.-si K 7
s.-sin G 7
süŋgüş savaş
s. K 9
s.-dä D 4
süŋgüş- savaşmak
s.-dim D 1, 1, 3, 4, 6; G 5
sür- sürmek, önüne katmak
s.-ä G 2
şad unvan
ş. D 7
şaş- ayrılmak, çözülmek
ş.-ıp G 9
Şıp yer adı, ırmak (?)
Ş. D 3, 4
tabar mal, mülk, servet
t.-ın G 5
Tabgaç Çin
T. B 3
T.-ka B 5
T.-dakı G 8
tabışgan tavşan (yıl adı)
t. D 8
tag dağ
t.-da G 3
takıgu tavuk (yıl adı)

t. K 10; B 4
Talakımın? yer adı
T.-ta G 8
tapa -a/-e doğru
t. D 7, 10, 11, 11; G 1, 4, 6, 10
tapıg hizmet
t. B 5
Tarduş Tarduşlar
T. D 7
tarkat tarkanlar
t. G 2
taş taş, ebedî taş
t.-ka D 9
taşdın dışarı, dışarıdan
t.-tan G 4, 4
taşgar- dışarı çıkarmak; savaşa çıkarmak (?)
t.-ıng D 10
taşık- taşımak
t.-ar D 5
taşık- dışarı çıkmak; yola çıkmak
t.-ayın D 10
t.-ıng D 10
t.-mış G 8
Tatar Tatarlar
T. D 1, 3, 6; B 8
T.-ıg D 8
Tokuz T. D 1, 3; B 8
Tay Bilgä Totok Tay Bilge Totok (kişi adı)
T.B.T. D 5
T.B.T.-ıg K 11
Taygan göl adı
T. G 3
tägi kadar
t. D 3, 4, 9
Tägräs yer adı
T. K 2
tängri Tanrı; gök
t. D 1, 2; G 9
t.-dä K 1
täz- kaçmak
t.-ä K 11; G a
t.-ip G 10
t.-ä bar- K 11
t.-ip kir- G 10
te- demek, söylemek. Krş. *ti-*
t.-di B 5
t.-miş G 4, 4
Tez Tes ırmağı
T. D 8; G 2
tıl savaş esiri
t. D 12; B 6
ti- demek, söylemek. Krş. *te-*
t.-di D 6; G 1; B 5
t.-dim D 2, 2, 5, 5, 5
t.-miş D 10, 10, 11, 11; G 4
t.-p G 3
tigin prens
Ozmış t. K 9
timiş demiş, söylemiş
t.-i B 2
tir- bir araya toplamak
t.-ü K 5
tirig canlı, hayatta olan

t.-i B 1
tiril- toplanmak, bir araya gelmek
t.-ip G 12
t.-miş D 1
t.-tim G 3
togur- (güneş) doğmak
t.-u D 1; G 5
tokı- bozguna uğratmak, hezimete uğratmak
t.-dım K 9, 11; D 6, 8; G 2, 5; B 2, 3
tokıt- vurdurmak, yaptırmak
t.-dım D 8, 9
Tokuş ırmak adı?
T. D 9
tokuz dokuz
t. K 3, 5; D 1, 3, 10, 11; B 8
T. Oguz K 3, 5; D 10
T. Tatar D 1, 3
tokuzunç dokuzuncu
t. B 3
Tokuz Oguz Dokuz Oğuzlar
T.O. K 3, 5; D 10
tokuz otuz yirmi dokuz
t.o. D 4
Tokuz Tatar Dokuz Tatarlar
T.T. D 1, 3
Totok unvan
t. D 5, 11; G 2, 11
t.-ıg K 11
Tay Bilgä T. K 11; D 5
Tölis Tölisler, Tölis boyları
t. K 1; D 7
törtünç dördüncü
t. D 3
tört yegirmi on dört
t.y.-kä D 7
tu-? kapamak, kapanmak
t.-mış G a
tug tuğ, bayrak
t. D 5; G 9
t.-ın B 3, 6
tuglıg tuğlu (boy adında)
t. K 8; B 7
Togurgu ırmak adı?
T.-g G 12
tur-? ayağa kalkmak?
t.-up G 6
turgur- kaldırmak; bırakmak?
t.-u D 2
tuş iki ırmağın birleşme yerinde oluşan derin ve geniş havuz (?)
t.-ı G 1
tut- tutmak, yakalamak, ele geçirmek
t.-a D 2
t.-dım K 10; D 1; B 3; Kenarda a
t.-mış D 12
t.-up D 4
tuy- duymak, işitmek
t.-up K 10

Y. D 9
yabgu unvan
y. K 12; D 7
yablak kötü, fena
y. K 11
y.-ın D 5, 5
yadag yaya (asker)
y. G 9
yagı düşman
y. D 6; G 3, 6
y.-da D 7
y.-n D 6
yagıd- düşmanlaşmak
y.-ıp G 4
y.-u D 10
yaka sınır
y. D 8; G 2
yakala- sınır belirlemek, sınır yapmak
y.-dım D 8; G 2
yan yan, yan taraf
y.-ta G 1
yana yine, yeniden
y. K 5, 7; D 5, 7; G 2, 7, 10; B 1, 3, 6
yangı gün
y.-ka K 9; D 1, 3, 5, 6, 11; B 1, 2, 4
yangılma- yanılmamak
y.-yın B 5
yantaç? dönüş, dönemeç?
y. K 6
yapıt- yaptırmak, yaptırtmak
y.-ı B 5
Yar ırmak adı
Y. K 8
yara- yaramak, uygun olmak
y.-matın D 10
yaratıt- yaptırmak, meydana getirmek
y.-dım D 8, 9, 10
Yarış yer adı
Y. B 6
yartag ?
y. B 3
yaruk ışık, aydınlık
y. D 1
yası yassı
y. D 9
yaş yaş (ömür yaşı)
y.-ıma K 4
yay yaz
y. D 8
yayla- yaylamak, yazı geçirmek
y.-dım D 8, 9; G 2; B 3
yazı yazı, ova
y. D 4
yazma- inanmamak, kanmamak
y.-yın B 5
yazuklıg kabahatli
y. D 2
yälmä öncü birlik
y. D 6
y.-sin D 12, 12
yämä yine
y. D 10

yegirmi yirmi
y.-kä G 11
yer yer; yeryüzü
y. D 2, 11; G 9
y.-dä B 7
y.-in G 6
y.-ingärü D 12
yet- ulaşmak
y.-dim D 1, 3; G 8
yet- yitmek, yok olmak
y.-ding D 5
yetmäçi yitmeye, yok olmaya yüz tutmuş
y. D 5
yıl yıl
y. K 3, 4; D 8
y.-ka K 9, 10, 11, 12; D 7, 8; B 2, 4
bars y.
kony y.
küsgü y.
lagzın y.
tabışgan y.
takıgu y.
yılkı at sürüsü
y.-sın D 2, 3
yıllık yıllık
y. D 9
Yılun ırmak adı
Y. D 3
yış orman?; dağ?
y. D 9
yiçä yine, yeniden, tekrar
y. D 2, 5
yigän yeğen
y.-i B 8
Yit ırmak adı?
Y. B 6
Yogra Yarış yer adı
Y.Y.-da G 7
yok ~ *yook* yok
y. K 10; D 2; B 2, 4
yoluk- karşılaşmak, karşı karşıya gelmek
y.-dım G 1
yorı- sefere çıkmak
y.-dı K 6
y.-dım K 7, 9; D 4, 6, 7, 8, 11; G 3, 6; B 1
y.-p G 7
y.-yın D 5
y.-yu D 6
yör- yürümek
y.-ä D 4
Yula göl adı
Y. G 6
yulı- yağma etmek
y.-p G 5
yulıma- yağma etmemek
y.-dım D 2
yunt at
y. B 9; Kenarda a
yügür- yürümek; ilerlemek, devam etmek
y.-ügmä G b
yüz yüz (sayı)
y. K 3; G 9

IB: Irk Bitig. bk. T. TEKİN (2004).

Kırg.: Kırgızca

KT: Köl Tigin Yazıtı

M: *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. bk. S. E. MALOV (1959).

M III: *Manichaica* III. bk. A. v. LE COQ (1922).

Man.: Mançuca

MGT: Moğolların Gizli Tarihi.

Mo.: Moğolca

Mo: Site and Inscription of Şine-Usu. bk. T. MORI-YASU (1999).

O: *Eski Türk Yazıtları* I. bk. H. N. ORKUN (1936).

OTWF: *Old Turkic word formation*. bk. M. ERDAL (1991).

Ra: Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei. bk. G. J. RAMSTEDT (1913).

ŞU: Şine Usu Yazıtı

T: Tonyukuk Yazıtı

TDES: *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. bk. H. EREN (1999).

TMEN: *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. bk. G. DOERFER (1965).

TT VIII: *Türkische Turfan-texte* VIII. bk. A. v. GABAIN (1954).

TT IX: *Türkische Turfan-texte* IX. bk. A. v. GABAIN-W. WINTER (1958).

Tü: (genel) Türkçe

UG: Ulaangom (Kızıl Kum) Yazıtı

Uyg.: Uygurca

VEWT: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. bk. M. RÄSÄNEN (1969).

Yak.: Yakutça

8. KAYNAKLAR

AALTO, P.; G. J. RAMSTEDT; J. G. GRANÖ (1958): Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* LX/7, 3-91.

ALYILMAZ, C. (2003): Moğolistan'da eski Türk kültür ve medeniyetine ait bazı eserler ve bulundukları yerler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* X/21, 181-199.

ATALAY, B. (1992): *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi.* Ankara: TDK.

AYDAROV, G. (1971): *Yazık orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka.* Alma-Ata.

AYDIN, E. (2007), Köl Tigin Yazıtının kuzey yüzünün 6. satırında bir düzeltme denemesi ve bir öneri. *Bilig* 43, Güz 2007, 55-62.

BANG, W. (1933): Gewagte Türkische Worterklärungen. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 67, 35-41.

BARTHOLD, W. (2006): *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler.* Hzl. K. Y. Kopraman-İ. Aka. Ankara: TTK.

BARUTCU ÖZÖNDER, F. S. (2001): Eski Türk çağı yazıtları: II. Kara Balgasun Yazıtı. *Kök Araştırmalar* III/1, 179-183.

ECSEDY, H. (1996): Çin menşeli eski Türk ünvanları. Çev. E. B. Özbilen. *Türk Dünyası Araştırmaları* 100, 185-193.

ERDAL, M. (1991): *Old Turkic word formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

ERDAL, M. (2004): *A Grammar of Old Turkic.* Leiden-Boston: E. J. Brill.

EREN, H. (1999): *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü.* Ankara.

ESİN, E. (1985): 'Kotuz', ikinci Kök-Türk sülalesinin 'tamga'sı. *Erdem* I/1, 125-131.

GABAIN, A. v. (1944): Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış II: Uygurların Step ve Şehir Hayatı (742-840). Çev. S. Çağatay. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 2/5, 690-695.

GABAIN, A. v. (1954): *Türkische Turfan-texte* VIII, Texte in Brāhmīschrift. Berlin: Akademie-Verlag.

GABAIN, A. v.-W. WINTER (1958): *Türkische Turfan-texte* IX. Berlin: Akademie-Verlag.

GABAIN, A. v. (1982): Von Ötükän nach Idikut-şähri, Studie zur akkulturation der Alt-Türken. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXVI (1-3), 183-196.

GABAIN, A. v. (1988): *Eski Türkçenin Grameri.* Çev. M. Akalın. Ankara: TDK.

GIRAUD, R. (1961): *L'Inscription de Bain Tsokto.* Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient.

GIRAUD, R. (1999): *Gök Türk İmparatorluğu, İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734).* Çev. İ. Mangaltepe. İstanbul: Ötüken.

GOLDEN, P. B. (2002): *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çev. O. Karatay. Ankara: KaraM.

GOLDEN, P. B. (2005): Giriş: Hazarlar. *Hazarlar ve Musevîlik* içinde. Hzl. O. Karatay, Çorum: KaraM. 3-21.

GÖMEÇ, S. (1993): Kök Türkçe yazıtların Kasarları. *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 84, 24-25.

GÖMEÇ, S. (1997): *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: AKM.

GÖMEÇ, S. (2000): Şine-Usu Yazıtı'nda geçen yer adları üzerine. *Belleten* LXIV/240, 427-433.

GÖMEÇ, S. (2001): Kök Türkçe yazıtlarda geçen yer adları. *Türk Kültürü* XXXIX/453, 25-36.

GROUSSET, R. (1999[4]): *Bozkır İmparatorluğu*. Çev. R. Uzmen, İstanbul: Ötüken.

GUMİLËV, L. N. (2002[3]): *Eski Türkler*. Çev. D. A. Batur. İstanbul: Selenge.

GÜLENSOY, T. (1999): Orta Asya'daki Türk yer adlarının Anadolu'daki izleri. *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* (ayrıbasım). Ankara: TTK, 365-376.

GÜLSEVİN, G. (1998): Köktürk bengü taşlarındaki Oğuzca özellikler. *Kardeş Ağızlar* 7, 12-18.

HAMILTON, J. R. (1997): Tokuz Oguz ve On Uygur. Çev. Y. Koç-İ. Birkan. *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, 187-232.

HANSEN, O. (1930): Zur Soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 44/3, 1-39.

İZGİ, Ö. (1989): *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: TTK.

KAFESOĞLU, İ. (1984[3]): *Türk Millî Kültürü*. İstanbul.

KORKMAZ, Z. (1975): Eski Türkçedeki Oğuzca belirtiler. *Bilimsel Bildiriler* 1972 içinde. Ankara: TDK, 433-446.

KORMUŞİN, İ. V. (1997): *Tyurkskie eniseyskie epitafii, tekstı i issledovaniya*, Moskva: Nauka.

LASZLO, F. (1950): Dokuz Oğuzlar ve Göktürkler. Çev. H. Eren, *Belleten* XIV/53, 37-43.

LE COQ, A. v. (1922): *Türkische Manichaica aus Chotscho* III. Berlin: Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften.

LESSING, F. D. (2003): *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çev. G. Karaağaç. Ankara: TDK.

LIU, M-T. (2006): *Çin Kaynaklarına Göre/Doğu Türkleri*. Çev. E. Kayaoğlu-D. Banoğlu. İstanbul: Selenge.

MACKERRAS, C. (1968): *The Uighur Empire (744-840)*. According to the T'ang Dynastic Histories. Canberra: Australia National University Press.

MACKERRAS, C. (2000a): Uygur-Tang relations, 744-840. *Central Asian Survey* 19(2), 223-234.

MACKERRAS, C. (2000b): Uygurlar. Çev. Ş. Tekin. *Erken İç Asya Tarihi* içinde. Derleyen: D. Sinor. İstanbul: İletişim. 425-458.

MALOV, S. E. (1959): *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'-mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.

MESUDÎ (2004): *Murûc ez-Zeheb*. Çeviri ve notlar: D. A. Batur. İstanbul: Selenge.

MORIYASU, T. (1999): Site and Inscription of Şine-Usu. *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* için-

de. Eds. T. Moriyasu and A. Ochir. Osaka: The Society of Central Eurasian Studies. 177-195.

NADELYAYEV, V. M.; D. M. NASİLOV; E. R. TENİŞEV; A. M. ŞÇERBAK (1969): *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

ORKUN, H. N. (1936): *Eski Türk Yazıtları* I. İstanbul: TDK. 163-186.

ORKUN, H. N. (1941): *Eski Türk Yazıtları* IV. İstanbul: TDK.

ÖGEL, B. (1951): Şine Usu yazıtının tarihî önemi (Kutluk Bilge Kül Kagan ve Moyunçur). *Belleten* XV/59, 361-379.

ÖZTÜRK, M.-D. ÖRS (2000): *Burhân-ı Katı*. Ankara: TDK.

ÖZYETGİN, M. (2005): Altın Orda hanı Toktamış'ın Bik Hāci adlı kişiye verdiği 1381 tarihli tarhanlık yarlıgı. *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler* içinde. İstanbul: Ötüken. 37-58.

PELLIOT, P. (1995): *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*. Çev. V. Köken. Ankara: TDK.

POPPE, N. (1992): *Moğol Yazı Dilinin Grameri*. Çev. G. Karaağaç. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

PRJEVALSKİY, N. M. (1990): *Tibet Seyahatnamesi*. Çev. Ö. C. Eren, Ankara: Kültür Bakanlığı.

PULLEYBLANK, E. G. (1955): *The Background of the Rebellion of An Lu-shan*. London: Oxford University Press.

PULLEYBLANK, E. G. (1994): Tokuz Oğuz problemi hakkında bazı mülahazalar. Çev. E. B. Özbilen. *Türk Dünyası Araştırmaları* 92, 15-23.

RACHEWILTZ, I. de (1972): *Index to the Secret History of the Mongols*. Bloomington: Indiana University Publications.

RADLOFF, W. (1895): *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St-Petersburg.

RAMSTEDT, G. J. (1913): Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XXX/3, 1-63.

RÄSÄNEN, M. (1969): *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.

RÓNA-TAS, A. (1986): Hazar kavim adının tarihi üzerine yeni veriler. Çev. M. Karakurt. *Türk Kültürü Araştırmaları* XXIV/2 (Phil. Dr. Hâmit Zübeyr Koşay'ın Hâtırasına Armağan). Ankara: TKAE. 53-63.

ROUX, J. P. (1998): *Türklerin Tarihi, Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl*. Çev. G. Üstün, İstanbul: Milliyet.

RYBATZKI, V. (1997): *Die Toñukuk-Inschrift*. Szeged: Studia uralo-altaica.

SALMAN, H. (1998): *Türgişler*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

SCHLEGEL, G. (1896): Die Chinesische Inschrift auf dem Uigurischen Denkmal in Kara Balgassun. *Memoires de la Société Finno-Ougrienne* 9, 1-141.

SENGA, T. (2000): Dokuz Oguz problemi ve Hazarların menşei. Çev. S. Gömeç, *Bilge* 23, 10-14.

SERTKAYA, O. F. (1995): *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Ankara: TKAE.

SERTKAYA, O. F. (1999): Göktürk yazıtlarında isim ve ünvan söyleme geleneği. *Uluslararası 3. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri* içinde. Ankara: AKM. 593-600.

ŞERTKAYA, O. F. (2001): Suuci<Sugeci/(Bel) Yazıtı ne zaman yazıldı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2000, 307-312.

ŞERTKAYA, O. F.-S. KARCAVBAY (2001): Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan yeni yazıtlar (Ön Neşir). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2000, 313-346.

ŞERTKAYA, O. F. (2003): İnşaat yüksek mühendisi Kâzım Mirşan'a cevap: *Öngre bınga başı* adlı bir tarihçimiz var mı?. *Orkun* 64, 26-29.

ŞÜMER, F. (1994[2]): *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: TTK.

ŞÇERBAK, A. M. (1996): Ulaangom Yazıtı üzerine ilâve düşünceler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1994, 131-136.

ŞEŞEN, R. (1998[2]): *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: TTK.

ŞİNEHÜÜ, M. (1975): Tariatın orhon biçgiyn şine dursgal. *Studia Archaeologica* VI/1. Ulaan-Baatar.

TAŞAĞIL, A. (2004): *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: TTK.

TEKİN, Ş. (1962): Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilişinin 1200. yıldönümü dolayısı ile birkaç not (762-1962). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1962, 1-11.

TEKİN, Ş. (1965): Uygur bilgini Sıŋku Seli Tutuŋ'un bilinmeyen yeni bir çevirisi üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1965, 29-33.

TEKİN, Ş. (1971): Metinlere dayanarak eski Türklerde göçebe (=Ötüken) ve şehir (=Hoçu) medeniyetlerinin tahlili. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* 3, 35-60.

TEKİN, Ş. (1976): Uygurca Metinler II: *Maytrısimit*, Burkancıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma, Uygurca İptidaî Bir Dram. Ankara: Atatürk Üniversitesi.

TEKİN, T. (1968): *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington, The Hague: Indiana University.

TEKİN, T. (1982): The Tariat (Terkhin) Inscription. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 37 (1-3), 43-68. Türkçesi için bk. T. TEKİN (1983).

TEKİN, T. (1983): Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *Belleten* LXXIX/184, 795 -838.

TEKİN, T. (1994): *Tunyukuk Yazıtı*. İstanbul: Simurg.

TEKİN, T. (1995): *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg.

TEKİN, T. (2000): *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Sanat Kitabevi.

TEKİN, T. (2004): *Irk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Öncü Kitap.

TEMİR, A. (1995[3]): *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara: TTK.

THOMSEN, V. (2002[2]): *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Çev. V. Köken. Ankara: TDK.

TOGAN, İ.-G. KARA-C. BAYSAL (2006): *Eski T'ang Tarihi* (Chiu T'ang-shu). Ankara: TTK.

UYANIK, O. (2006): Çıldır adı üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 19, 87-93.

YÖRÜKÂN, Y. Z. (2004): *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*. İstanbul: Gelenek.

ZIEME, P. (1986): Uygur yazısıyla yazılmış Uygur anıtlarına dair bazı düşünceler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1982-1983, 229-237.

ZUEV, Yu. A. (1958): Kirgizskaya Nadpis' iz Sudji. *Sovʼetskoe Vostokovedenie* 1958/2, 133-135.

http://www.gardenorganic.org.uk/pdfs/international_programme/TTS7-Siberian_peashrub.pdf (06.06.2007).

Runik Metin

KUZEY YÜZÜ

1

2

3

4

5

6

[illegible] 7

— — — — — — — — — — — — — — [illegible]

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

[illegible] 8

— — — — — — — — — — — — — [illegible]

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

[illegible] 9

— — — — — — — — — — — — — — — [illegible]

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

[illegible] 10

— — — — — — — — — — — [illegible]

— — — — — — — — — — — — — — — [illegible] — — —

[illegible] — — — — — — — — — —

[illegible] 11

— — — — — — — — — — — — — [illegible]

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

[illegible] — — — — — — — — — — —

[illegible] 12

— — — — — — — — — — — — — [illegible]

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

[illegible] — — — — — — — — — — — — — — — — —

DOĞU YÜZÜ

1 [illegible]

2 [illegible]

3 [illegible]

4 [illegible]

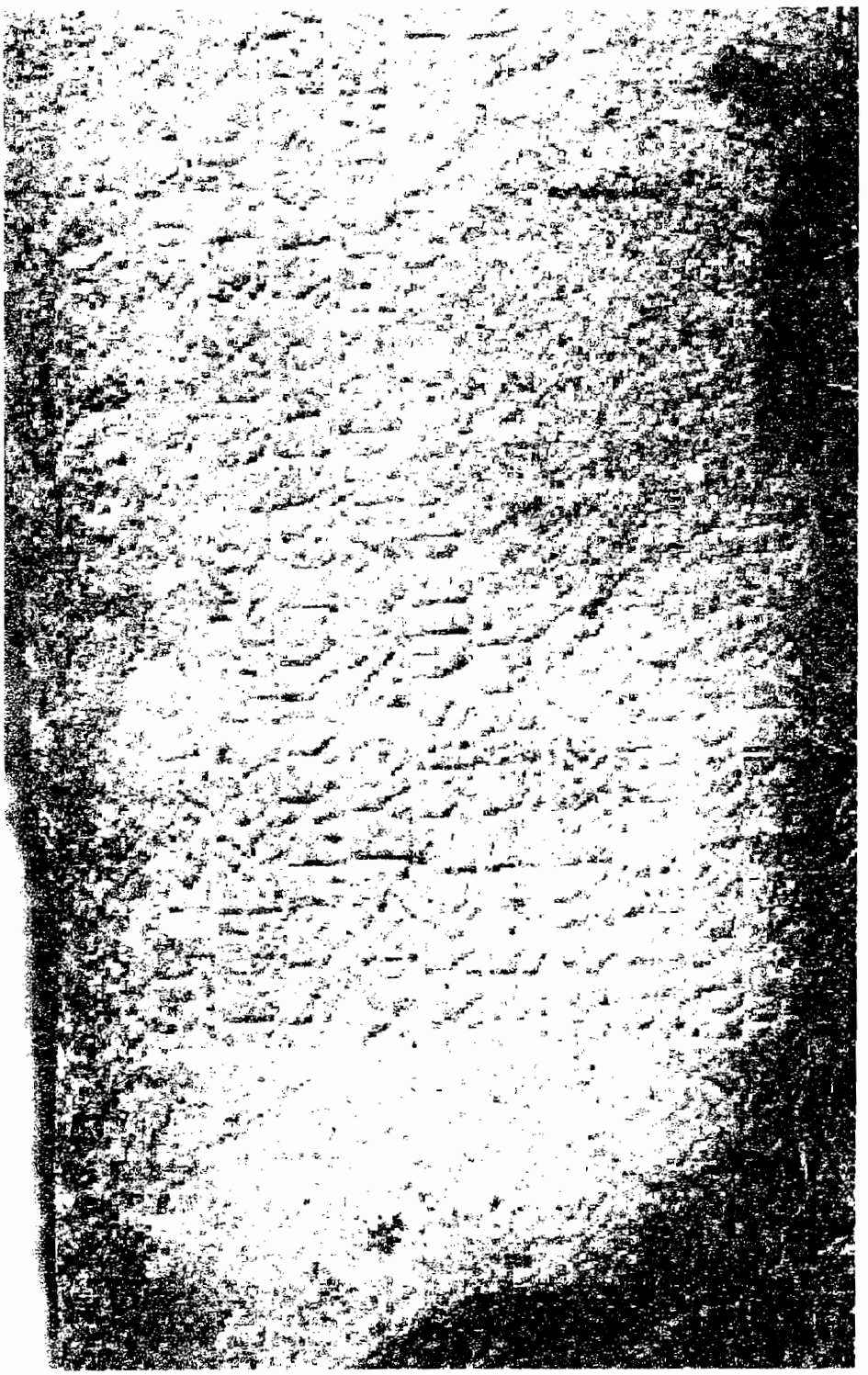

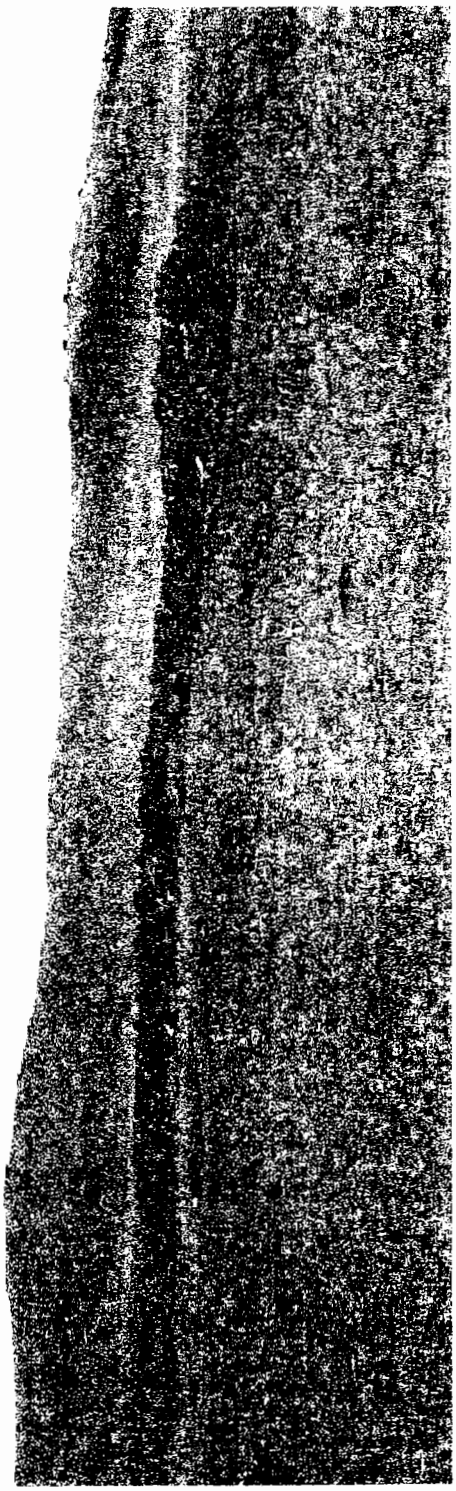

KaraM Kitaplığı

Türk Halkları Tarihine Giriş (2. baskı)
Peter B. Golden.....25 TL
Cengiz Aytmatov: Hayatı ve Eserleri Üzerine İncelemeler
Orhan Söylemez.....5,50 TL
Bosna-Hersek Barış Süreci
Osman Karatay.....5,50 TL
Avraham Firkowicz in Istanbul (1830-1832): Paving the Way for Turkic Nationalism
Dan Shapira.....8 TL
İran ile Turan: Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu
Osman Karatay.....8 TL
Korkut Ata: Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut
Fuzuli Bayat.....3,50 TL
Karaçay-Balkarlar: Tarih, Toplum ve Kültür
Ufuk Tavkul - Yaşar Kalafat.....5,50 TL
In Search of the Lost Tribe: The Origins and Making of the Croatian Nation
Osman Karatay.....8 TL
Türkiye Selçukluları Tarihi II: Malazgirt'ten Miryokefalon'a (1071-1176)
Salim Koca.....(mevcudu yok)
Etnik ve Toplumsal Kimlikler Nasıl Oluşur?
Hasan B. Paksoy.....4,50 TL
Mitolojiye Giriş
Fuzuli Bayat.....(mevcudu yok)
Hazarlar ve Musevîlik
P. B. Golden – C. Zuckerman – A. Zajaczkowski.....6 TL
Ayna Kitabı
Yusuf Çetindağ.....9 TL
Balkanlar El Kitabı (Cilt 1: Tarih)
der. Bilgehan A. Gökdağ - Osman Karatay.....30 TL
Balkanlar El Kitabı (Cilt 2: Çağdaş Balkanlar)
der. Bilgehan A. Gökdağ - Osman Karatay.....30 TL
Balkanlar El Kitabı (Cilt 3: Dil ve Edebiyat, Balkan Kaynakçası)
der. Bilgehan A. Gökdağ - Osman Karatay.....30 TL
Türkmen Yurdu Kırşehir: Tarihi, Aşiretleri, Cemaatleri, Boyları
Ahmet Gündüz.....9 TL
Salmas Ağzı: Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme
Bilgehan A. Gökdağ.....12 TL
Türk Dili Tarihi
Fuzuli Bayat.....(mevcudu yok)
Batı Trakya Türkleri
Hikmet Öksüz.....10 TL
(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde
Cengiz Alyılmaz.....30 TL
Şine Usu Yazıtı
Erhan Aydın.....6 TL
Baltacı Mehmet Paşa
dr. Kemal Çiçek.....6 TL